

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**Θεραπευτικά και διατροφικά φυτά στους ελληνικούς
παπύρους και στα ιατρικά κείμενα:
Συγκριτική προσέγγιση**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΕΝΟΣ ΑΕΜ 60036

Επιβλέπων Καθηγητής: Σταμάτιος Μπουσές, Αναπληρωτής Καθηγητής

ΚΟΜΟΤΗΝΗ, 2022

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

**Θεραπευτικά και διατροφικά φυτά στους ελληνικούς
παύρους και στα ιατρικά κείμενα:
Συγκριτική προσέγγιση**

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΕΝΟΣ ΑΕΜ 60036

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης υποβλήθηκε στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης για την απόκτηση του τίτλου μεταπτυχιακών σπουδών ειδίκευσης στην Κλασική Φιλολογία.

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Επιβλέπων καθηγητής: Σταμάτιος Μπουσές, Αναπληρωτής Καθηγητής

2ο Μέλος: Χαρίκλεια Ιωαννίδου, Καθηγήτρια

3ο Μέλος: Αθηνά Μπάζου, Επίκουρη Καθηγήτρια

Κομοτηνή, 2022

**DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE
SCHOOL OF CLASSICS AND HUMANITIES
DEPARTMENT OF GREEK PHILOLOGY**

POSTGRADUATE COURSE
«TEXTS AND CULTURE»

MASTER DISSERTATION

**Healing and nutritional plants in Greek papyri and
medical texts:
A comparative approach**

Georgios Lenos, Registration Number: 60036

A thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master in
Classical Philology, Department of Greek Philology, Democritus University of Thrace.

COMMITTEE OF EXAMINERS

Supervisor: Stamatios Bouses, Associate Professor

Member 2: Charikleia Ioannidou, Professor

Member 3: Athina Bazou, Assistant Professor

Komotini, 2022

Η έγκριση της παρούσας Διπλωματικής Μεταπτυχιακής Εργασίας από το Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέως (παρ. 2 του άρθρου 202 του ν. 5343/1932)

Τι κι αν έφυγες από κοντά μας, απρόσμενα

Για μένα θα είσαι πάντα η δύναμη μου!

Για σένα μπαμπά...

Βεβαιώνω ότι είμαι συγγραφέας της παρούσας εργασίας και ότι έχω αναφέρει ή παραπέμψει σε αυτή, ρητά και συγκεκριμένα, όλες τις πηγές, από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών, προτάσεων ή λέξεων, είτε αυτές μεταφέρονται επακριβώς (στο πρωτότυπο ή μεταφρασμένες) είτε παραφρασμένες. Επίσης βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία προετοιμάστηκε από εμένα προσωπικά ειδικά για το συγκεκριμένο Πρόγραμμα Σπουδών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	9
Πρόλογος.....	11
Εισαγωγή.....	12
Μικρή ανασκόπηση.....	14
Πριν τον Όμηρο.....	14
Η θεραπευτική της Αιγύπτου.....	15
Από τον Όμηρο στον Ιπποκράτη.....	18
Το Ιπποκράτειο Corpus.....	19
Η Φαρμακολογία στην αρχαία Ελλάδα.....	19
Ασθένεια-Φάρμακο.....	21
Βότανα με θεραπευτικές ιδιότητες στην αρχαία Ιατρική.....	24
Σημαντικοί εκπρόσωποι της Αρχαίας Φαρμακευτικής.....	25
Αλεξανδρινή Ιατρική Σχολή: Ηρόφιλος & Ερασίστρατος.....	25
Θεόφραστος.....	26
Διοσκουρίδης.....	28
Βίος του Διοσκουρίδη.....	28
Περί Ύλης Ιατρικής.....	29
Γαληνός.....	31
Βίος του Γαληνού.....	31
Συγγραφικό έργο.....	32
Επιρροές του Γαληνού.....	33
Συμβολή του Γαληνού στη Φαρμακολογία.....	33
Στροφή στη Φαρμακολογία.....	37
Συνταγές με χρήση φαρμακευτικών φυτών στους παπύρους.....	40
Οφθαλμολογικές παθήσεις.....	44
Συνταγή κατά της λέπρας.....	67
Συνταγή για τη θεραπεία του φτερνίσματος.....	70
Συνταγή για τη χρόνια ρινίτιδα.....	71
Συνταγή για τον πολύποδα.....	71
Συνταγή για την υδρωπικία.....	73
Συμπεράσματα.....	75
Βιβλιογραφία.....	77

Ελληνόγλωσση	77
Ξενόγλωσση	79

Περίληψη

Η ερευνητική μελέτη θέτει ως αντικείμενο ενασχόλησής της τα θεραπευτικά και διατροφικά φυτά στους ελληνικούς παπύρους και ιατρικά κείμενα, με μια συγκριτική προσέγγιση. Μέσα από την αποδελτίωση των παπυρικών κειμένων γίνεται σύγκριση των βοτάνων/φυτών μέσα από τις πραγματείες των Διοσκουρίδη και Γαληνό, οι οποίοι άλλαξαν τα δεδομένα της φαρμακολογίας. Στην αρχή γίνεται μια αποσαφήνιση του όρου «φάρμακο» και πώς έχει αλλάξει σήμερα η σημασία του όρου. Επίσης, γίνεται πλήρης αναφορά στην εργογραφία των δυο μεγάλων φαρμακολόγων της αρχαιότητας αλλά και αναδεικνύεται η σπουδαιότητα του έργου τους που ακόμη και σήμερα αποτελεί αντικείμενο μελέτης. Μέσα από τις ιατρικές συνταγές θα γίνει διαπίστωση: α) αν ο γιατρός/ θεραπευτής εκείνης της εποχής γνώριζε τις θεραπευτικές ιδιότητες του φυτού που χρησιμοποιούσε και β) θα γίνει σύγκριση αν ταυτίζονται οι θεραπευτικές ιδιότητες στις πραγματείες του Διοσκουρίδη και του Γαληνού και ποιες διαφορές παρουσιάζουν στον καθένα ξεχωριστά.

Λέξεις - κλειδιά: βότανο, Γαληνός, Διοσκουρίδης, θεραπεία, ιατρική συνταγή, φάρμακο

Summary

The research study focuses on the therapeutic and nutritional plants in Greek papyri and medical texts, with a comparative approach. Through the abstraction of the papyri texts, a comparison of herbs/plants is made through the treatises of Dioscorides and Galen, who changed the face of pharmacology. At the beginning, a clarification of the term "medicine" is made and how the meaning of the term has changed today. It also gives a full account of the two great pharmacologists of antiquity and highlights the importance of their work, which is still a subject of study today. Through the medical prescriptions it will be established: a) whether the doctor/healer of that time knew the therapeutic properties of the plant he was using and b) a comparison will be made whether the therapeutic properties in the treatises of Dioscorides and Galen are identical and what differences are presented in each of them.

Key words: herb, Galen, Dioscorides, treatment, prescription, medicine

Πρόλογος

Θα ήθελα να εκφράσω από αυτή τη θέση θερμότερες ευχαριστίες, ιδιαιτέρως στις συνεπιβλέπουσες καθηγήτριες, κυρία Χαρίκλεια Ιωαννίδου, Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας & Παπυρολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης και την κυρία Αθηνά Μπάζου, Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, για τη βοήθεια και τη στήριξη αλλά και για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους. Φυσικά, ευχαριστώ από βάθους καρδιάς, τον επιβλέποντα καθηγητή μου Σταμάτιο Μπουσέ, Αναπληρωτή Καθηγητή Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, ο οποίος ήταν δίπλα μου σε όλο αυτό το ταξίδι της διπλωματικής εργασίας. Με τις γνώσεις του, τις παρατηρήσεις, με την υπομονή και την επιμέλεια, που επέδειξε τόσο στο κομμάτι συγγραφής όσο και στη διόρθωση της, στάθηκε αρωγός, ώστε να μπορέσω να ολοκληρώσω τη μεταπτυχιακή μου εργασία.

Η διπλωματική εργασία εστιάζει στα φαρμακευτικά φυτά στους ελληνικούς παπύρους και τις θεραπευτικές ιδιότητες που επιφέρουν στον ανθρώπινο οργανισμό. Το ενδιαφέρον μου για την αρχαία ιατρική ξεκίνησε στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μαθημάτων. Ήθελα να ασχοληθώ σχολαστικά με τον κλάδο της αρχαίας ιατρικής. Γεννήθηκαν απορίες για το θέμα της ίασης στην αρχαιότητα και πώς αντιμετώπιζαν οι άνθρωποι τις ασθένειες, εφόσον δεν είχαν τις σημερινές θεραπευτικές μεθόδους. Εκφράζοντας από μεριάς μου απορίες και ανησυχίες, μέσα από συζητήσεις, στον κύριο Στ. Μπουσέ, καταλήξαμε να μελετηθούν οι χρήσεις των φυτών, μέσα από τους παπύρους, ως θεραπευτικά μέσα.

Εισαγωγή

Κατά την αρχαιότητα υπήρχαν διάφορες αντιλήψεις για την ίαση της ασθένειας. Στην αρχή οι άνθρωποι απέδιδαν την ίαση στη θεϊκή βοήθεια. Ωστόσο, προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι ίδιες ή παρόμοιες προλήψεις, δεισιδαιμονίες, αλλά και λαϊκές συνήθειες και πρακτικές, για τις οποίες μιλούσαν οι αρχαίοι συγγραφείς, συνεχίζουν να υφίστανται στη σύγχρονη εποχή.

Το ενδιαφέρον της θρησκείας, της μαγείας αλλά και τη ιατρικής επιστήμης ήταν στραμμένο στον πάσχοντα άνθρωπο. Η κάθε μια με τον δικό της τρόπο και μέσα, εχόντας όμως διαφορετικό κίνητρο, συνέβαλε στην ανακούφιση των πόνων του, στη θεραπεία των ασθενειών του και στην αποφυγή του αιώνιου εχθρού τού, δηλαδή του θανάτου. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του ανθρώπινου γένους και οι τρεις όψεις της θεραπευτικής πρακτικής ακολουθούν παράλληλες διαδρομές και ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες της κάθε εποχής υπερτερεί η μία έναντι της άλλης.¹ Όσον αφορά τον τομέα της ιατρικής, η ίαση ερχόταν κατά κύριο λόγο μέσα από φάρμακα που παράγονταν από βότανα και φυτά. Κάποιες ιατρικές συνταγές ήταν αποτελεσματικές και κάποιες χαρακτηρίζονταν ατελέσφορες.

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τη χρήση των ιατρικών φυτών στους ελληνικούς παπύρους αλλά και την ίαση που προσφέρουν τα θεραπευτικά φυτά. Πρόκειται για μία μελέτη με διεπιστημονική προσέγγιση, καθώς περιλαμβάνει τον κλάδο της φιλολογίας και της αρχαίας φαρμακευτικής.

Η έρευνα χωρίζεται σε δυο βασικά μέρη, αρχίζει με μια ιστορική αναδρομή στον κόσμο της αρχαίας φαρμακευτικής από την ομηρική εποχή έως και την εποχή του Γαληνού. Εφόσον, η μελέτη κινείται ερευνητικά για τη φαρμακευτική στην Αρχαία Ελλάδα δεν μπορεί να παραληφθεί μια μικρή νύξη για την εξέλιξη και τη σημασία της λέξης φάρμακο. Η λέξη φάρμακο στην εποχή του Ομήρου είχε διαφορετική σημασία. Μέσα στο πέρασμα των αιώνων, όμως, η λέξη εξελίχθηκε. Στη συνέχεια, δυο υποκεφάλαια είναι αφιερωμένα στη συμβολή του Διοσκουρίδη και του Γαληνού. Η βοτανική και η φαρμακογνωσία θεμελιώνονται με τον Διοσκουρίδη. Μπορεί, όμως η φαρμακογνωσία να θεμελιώθηκε από

---

¹ Nuttton 2018, 189-209

τον Διοσκουρίδη, αλλά πατέρας της θεωρείται ο πολυγραφότατος Γαληνός. Μέσα από αυτά τα δυο υποκεφάλαια θα γνωρίσουμε το έργο αυτών των δυο σημαντικών προσώπων, ώστε να γίνει αντιληπτό ο τρόπος σκέψης και η φιλοσοφία τους για την ίαση.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας εστιάζει στις ιατρικές συνταγές για την καταπολέμηση ασθενειών. Οι ασθένειες έχουν επιλεχθεί ενδεικτικά. Οι περισσότεροι πάπυροι, δυστυχώς, μένουν ακόμα και σήμερα ανέκδοτοι κάτι που καθιστά την έρευνα πιο δύσκολη. Οι ιατρικές συνταγές περιλαμβάνουν φυτά και βότανα που κατά την αρχαϊκή εποχή θεωρούνταν σωτήρια. Δεν είναι αποκλειστικά συνταγές από τον Διοσκουρίδη & τον Γαληνό, αλλά και από ιατρούς και θεραπευτές της εποχής.

Στόχος της εργασίας είναι να εντοπισθεί και να ερευνηθεί η χρήση των φυτών στους ελληνικούς παπύρους ως θεραπευτικά φάρμακα. Πρόκειται για μία μελέτη με διεπιστημονική προσέγγιση, καθώς περιλαμβάνει τον κλάδο της φιλολογίας και της φαρμακευτικής. Η έρευνα δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί, αν δεν υπήρχε μια εκτενής βιβλιογραφία. Η Isabella Androlini² υπήρξε εκ των πρωτοπόρων στη μελέτη των ιατρικών συνταγών στους παπύρους και καθόρισε εν πολλοίς τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να μελετάμε τα κείμενα αυτά. Αντίστοιχα, η Marganne με το σύγγραμμα *Inventaire Analytique Des Papyrus Grecs De Medecine* μας έδειξε τη δυνατότητα να μπορούμε να διαβάζουμε τους παπύρους. Επίσης, η Ann Ellis Hanson³ έχει κάνει μια σπουδαία ανάλυση και έρευνα για τις ιατρικές συνταγές, οι οποίες αφορούν τις οφθαλμολογικές ασθένειες. Στη βιβλιογραφική ανασκόπηση δεν θα μπορούσε να παραληφθεί ο V. Nutton με το σύγγραμμα του *Αρχαία Ιατρική*. Ξεκινώντας από την εποχή πριν τον Ιπποκράτη έως και την Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Συγκεκριμένα, στο έργο του παρατίθεται και ο βίος του Γαληνού. Επίσης, ο Jacques Jouanna που μέσα από τα άρθρα του και τη συμβολή του έχει βοηθήσει για να γνωρίσουμε την ιστορία της αρχαίας ιατρικής. Ωστόσο, οι έρευνες του έχουν αφήσει κενά και σε αυτό το σημείο έγκειται η μελέτη μου. Σκοπός είναι να εντοπισθεί η χρησιμότητα των φυτών, η συγκριτική προσέγγιση σε σχέση με τον Διοσκουρίδη, Γαληνό αλλά και πως χρησιμοποιούνται τα φυτά ανά συνταγές.

---

² Reggiani 2009, 5-7.

³ Androlini, 2009.

Μικρή ανασκόπηση

Πριν τον Όμηρο

Όπως η γεωργία εξασφαλίζει την τροφή στους υγιείς, έτσι και η ιατρική υπόσχεται γιατροιά στους ασθενείς. Η επιστήμη της θεραπείας βρίσκεται παντού, γιατί βέβαια ακόμη και οι άνθρωποι που δεν έχουν σχέση με αυτήν γνωρίζουν βότανα και άλλα κατάλληλα μέσα για τη θεραπεία τραυμάτων και ασθενειών. Αλλά στους Έλληνες εξελίχθηκε πολύ περισσότερο απ' ότι στους υπόλοιπους λαούς, και σ' αυτούς όμως όχι ευθύς εξαρχής, αλλά μόλις πριν λίγους αιώνες. (Α. Κορνήλιος Κέλσος, De medicina, από Antje Krug, Αρχαία ιατρική)

Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, οι άνθρωποι της αρχαιότητας από την ομηρική εποχή για κάθε ίαση έκαναν επίκληση στον Θεό Ασκληπιό⁴ και η τύχη του κάθε ασθενή ήταν στα χέρια του.

Για την προϊπποκρατική περίοδο δεν υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες, όσον αφορά την ιατρική, αλλά ότι μας έχει παραδοθεί είναι έμμεσα πληροφορίες από επιγραφές, αναθηματικές πλάκες και από μη ιατρικά έργα, όπως τα Ομηρικά και τα Ορφικά έπη. Κατά την περίοδο αυτή, η θεραπεία ήταν απλά προσευχές στο θεό. Απόδειξη αποτελεί ο μύθος της ανάστασης της Ευρυδίκης με τα άσματα του Ορφέα, υιού του Απόλλωνα. Ωστόσο, μετά τον Όμηρο, η θεραπευτική στράφηκε σε μια θεότητα τον Ασκληπιό. Ο Όμηρος τον χαρακτηρίζει ως τον αγαθό γιατρό (ιητήρ ἀγαθώ)⁵ και άμεμπτο θεραπευτή (ἀμύμονος ιητήρος),⁶ που είχε λάβει τις γνώσεις του πάνω στην ιατρική και τα θεραπευτικά βότανα από τον Κένταυρο Χείρωνα.⁷

---

⁴ Σύμφωνα με την αρχαία Ελληνική μυθολογία, ο πόνος αναφέρεται ως γιος της Έριδας και εγγονός της Νύχτας, ο οποίος δόθηκε στους ανθρώπους για την κλοπή της φωτιάς από τον Προμηθέα. Θεραπευτής θεών και θνητών ήταν ο Απόλλωνας, ο οποίος παρασκεύαζε και χρησιμοποιούσε παυσίπονα βότανα, μια τέχνη που δίδαξε στο γιο του Ασκληπιό. Βλ. Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδας, Τόμος 14⁹⁵

⁵ Βλ. Όμηρος, Ιλιάδα Δ, 194.

⁶ Βλ. Όμηρος, Ιλιάδα Λ, 219

⁷ Όπως αναφέρει η Παναγιωτίδου, 2014. Ο Χείρων θεωρούταν ο πρώτος γιατρός, που έφερε στο φως τη βοτανική ιατρική και χρησιμοποιούσε φάρμακα για τη θεραπεία διαφόρων ασθενειών.

Στην Ιλιάδα (8ος αιώνας π.Χ.) αναφέρονται οι υιοί του Ασκληπιού, ο Ποδαλείριος και ο Μαχάων, ως αξιόλογοι στρατιωτικοί ιατροί στην Τροία. Ο Όμηρος στην περιγραφή του Μαχάωνα τον αναφέρει ως «θεραπευτή (ίατρός), ο οποίος είχε την ικανότητα να αφαιρεί τα βέλη από τους στρατιώτες και τους χορηγούσε φάρμακα, ώστε να κατευνάσουν τον πόνο» (ήπια φάρμακα). Σύμφωνα με τον Όμηρο, το οικογενειακό υπόβαθρο του Μαχάωνα και του Ποδαλείριου ήταν ιατρικό, και οι γνώσεις για τα φάρμακα ανάγονταν, μέσω του πατέρα τους Ασκληπιού, στον Κένταυρο Χείρωνα. Ο Μαχάων ως θεραπευτής αφαιρεί τα βέλη, ρουφά το δηλητηριασμένο αίμα από την πληγή και προχωρά στην εφαρμογή «καταπραϋντικών φαρμάκων» στον τραυματισμένο Μενέλαο με μεγάλη επιτυχία.⁸ Μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ο Μαχάων επιδέξει τους τραυματίες, όπως συνηθίζεται να κάνουν και άλλοι ήρωες για τους τραυματίες συντρόφους τους.⁹

Οι απόγονοί τους αποτέλεσαν την οικογένεια των Ασκληπιαδών, δηλαδή των μυημένων στα μυστικά και την πρακτική της ιατρικής τέχνης. Κόρες του Ασκληπιού ήταν η Υγεία και η Πανάκεια (άκος= θεραπεία). Από την Πανάκεια πήραν και το όνομά τους οι πάνακες, δηλαδή τα μαγικά βότανα με θεραπευτικές ιδιότητες. Οι Ασκληπιάδες ασκούσαν την τέχνην τους, που σύμφωνα με την μυθολογία, τους κληροδοτήθηκε από τον Ασκληπιό. Η θεραπευτική τους περιλάμβανε και στοιχεία δεισιδαιμονίας και μυστικισμού με σκοπό να διαφυλαχθεί και να μη διαδοθεί η ιατρική σε ξένους¹⁰.

Η θεραπευτική της Αιγύπτου

Όσον αφορά την ιατρική και κατ' επέκταση τη θεραπευτική, η Αίγυπτος θεωρείται ως σημαντική χώρα προέλευσης θεραπειών για διάφορες νόσους. Πιο συγκεκριμένα, ο

Έλαβε την εκπαίδευση από αυτόν ο Ασκληπιός αναδείχθηκε «στον πιο πράο χορηγό της απελευθέρωσης από τον σωματικό πόνο και της υγείας»

⁸ Όμηρος, Ιλιάδα Δ, 193-218. Η λέξη «φάρμακον» που χρησιμοποιείται στους εν λόγω στίχους σημαίνει και τα δύο, το θεραπευτικό φάρμακο (Ιλιάδα Δ, 190· 11, 846· 13, 392· Οδύσσεια Δ, 230· 10, 287, 302·11, 741·22, 94), το μαγικό ποτό (Οδύσσεια Ι, 290, 317, 392) και το δηλητήριο (Οδύσσεια Α, 261 & Β, 239)

⁹ Στον Όμηρο, Οδύσσεια ΙΘ, 455-458, οι θεοί του Οδυσσέα κάνουν χρήση επωδών για να σταματήσουν την αιμορραγία.

¹⁰ Παναγιωτίδου 2014, 15-20

Όμηρος αναφέρεται γι' αυτήν ως την πατρίδα της «φυλής των Παίωνων,¹¹ όπου ο «καθένας είναι θεραπευτής»¹² και η πλούσια γη παράγει πολλά φάρμακα.¹³ Η αρχαιολογία επαληθεύει τη γενική ύπαρξη διακίνησης φαρμακευτικών υλών μεταξύ του Αιγαίου και του Λεβάντε. Αρωματικές ρητίνες, όπιο κόλιανδρος, κύπειρο και πολλές άλλες ουσίες στον ελληνικό κόσμο προέρχονται από την Αίγυπτο και την εγγύς Ανατολή πολύ πριν την εποχή των Ομηρικών επών.¹⁴

Κάποια αρχαία πρόωμη ιατρική στη Βαβυλώνα και την Αίγυπτο έχουν επιβιώσει. Αν και τα στοιχεία μας είναι σε ελλιπή και αποσπασματική κατάσταση, είναι δυνατόν να αντλήσουμε κάποιες γενικές εντυπώσεις από αυτό. Δεν υπάρχει σαφής ένδειξη ότι αυτοί οι αρχαίοι γιατροί κατέληξαν σε οποιαδήποτε λογική αντίληψη της ασθένειας.¹⁵ Οι ασθένειες θεωρήθηκαν από αυτούς ως ένδειξη της δυσαρέσκειας των θεών ή θεωρήθηκαν ότι προκλήθηκαν από την εισβολή κάποιου δαίμονα. Ο πρωταρχικός σκοπός του γιατρού ήταν να κατευνάσει τον Θεό ή να διώξει τον δαίμονα που είχε «κυριεύσει» το σώμα του άρρωστου. Για να το κάνει αυτό χρησιμοποίησε προσευχές, ικέτες, θυσίες και ξόρκια. Οι αρχαίοι Βαβυλώνιοι ζούσαν σε έναν κόσμο στοιχειωμένο από κακά πνεύματα. Κάθε φορά που αρρώσταναν, πίστευαν ότι τους κυριεύαν κάποια από αυτά τα πνεύματα. Στα βάσανα και στις ακαθαρσίες τους ζητούσαν ιατρική βοήθεια και επιστροφή στην προηγούμενη κατάστασή. Η λειτουργία του θεραπευτή ήταν να τους βοηθήσει να επιτύχουν αυτόν τον σκοπό αφαιρώντας την αιτία της ασθένειάς τους. Οι ασθενείς έπρεπε να εξιλεωθούν για τις αμαρτίες τους και ο θυμωμένος θεός έπρεπε να εξευμενιστεί. Η θεραπεία περιλάμβανε την απασχόληση τελετουργίας που εμπεριείχε θυσίες και ξόρκια.¹⁶

---

¹¹ Οι Παίονες ήταν αρχαίο φύλο που κατοικούσε βόρεια της αρχαίας Μακεδονίας. Αρχικά κατοικούσαν στην άνω κοιλάδα του Αξιού και τη δυτική Ιλλυρία, και επεκτάθηκαν στη Βοττιαία μέχρι τον Στρυμόνα. Τα ομηρικά έπη αναφέρουν τους Παίονες ως κατοίκους αυτής της περιοχής.

¹² Όμηρος, Οδύσσεια Δ, 219-232.

¹³ Βλ. υποσημ. 9.

¹⁴ Nutton 2018 93-95. Θα αναλυθούν και παρακάτω στις ιατρικές συνταγές και τη σύσταση τους ανάλογα την ασθένεια.

¹⁵ Longrigg 2013, 1-5.

¹⁶ Andorlini, 2017.

Είναι φυσικά πιθανόν οι Έλληνες να δανείστηκαν ορισμένες ιατρικές ιδέες και πρακτικές από τους Βαβυλώνιους, ακριβώς όπως πήραν κάποια από τα βότανα τους.¹⁷ Η φιλοσοφία της αιγυπτιακής ιατρική ότι ασθένειες προήλθαν από υπολείμματα *περιττώματα* σέπονται στο σώμα και πρέπει να απομακρυνθούν με καθαρκτικά, υπάρχει ανάλογα παρόμοια θεωρία και στα ελληνικά ιατρικά κείμενα, όπως και η έμφαση της βαβυλωνιακής ιατρικής στα υγρά του σώματος *χυμοί* ως έναν καθοριστικό παράγοντα αρρώστιας.¹⁸

Από τα κείμενα σφηνοειδούς γραφής, όσον αφορά για τα δυο είδη θεραπείας, οι συγγραφείς έκαναν έναν διαχωρισμό συμπεριλαμβόντας στο ίδιο κείμενο οδηγίες για τη θεραπεία μιας ασθένειας από έναν ιερέα αλλά και φαρμακευτικές θεραπείες, με αυτό τον τρόπο επέτρεπαν κάποια επιλογή στον αναγνώστη. Επίσης, κάποιες άλλες μορφές κατάθλιψης μπορούσαν να αντιμετωπιστούν στη Βαβυλωνία με συνηθισμένα φάρμακα και συνταγές, όπως και οι ασθένειες των οφθαλμών. Οι συγκεκριμένες συνταγές συχνά αναφέρονται σε κείμενα που περιέχουν τόσο μαγικά όσο και ιατρικά σκευάσματα.¹⁹

Ωστόσο, οι Αιγύπτιοι δεν πίστευαν μόνο ότι η ίαση θα μπορεί να επέλθει με την ηρεμία του Θεού προς αυτούς. Δεν βασίζονταν όλη η αιγυπτιακή ιατρική σε ευσεβείς πόθοι, αλλά μέσα από ευρήματα έχει διαπιστωθεί ότι υποστήριζαν και τη θεραπεία των βοτάνων.

Τα βότανα έπαιζαν ακανθώδη ρόλο στην αιγυπτιακή ιατρική. Τα φυτικά φάρμακα που αναφέρονται στον πάπυρο Ebers²⁰ για παράδειγμα περιλαμβάνουν όπιο, κάνναβη, μύρο,

---

¹⁷ Υπάρχουν αναφορές στην Ελληνική Ιατρική με τις αιγυπτιακές εκτιμήσεις για τον τοκετό, και με κάποιες τεχνικές ανάταξης καταγμάτων και χρήσης καυτηρίων, αλλά καμιά από αυτές δεν θα μπορούσε να εξηγηθεί από τη φύση του θέματος από την φύση του θέματος ή από σύμπτωση. Οι παραλληλισμοί με τις τεχνικές της Βαβυλωνίας είναι ακόμα πιο αδύναμες.

¹⁸ Burkert 1992, 14-25.

¹⁹ Nutton 2018, 95-98.

²⁰ Πάπυρος Ebers είναι ένα ιατρικό αρχείο από την αρχαία Αίγυπτο που προσφέρει πάνω από 842 θεραπείες για ασθένειες και ατυχήματα. Επικεντρώθηκε στην καρδιά, το αναπνευστικό σύστημα και συγκεκριμένα τον διαβήτη. Ο Πάπυρος Ebers θεωρείται ένα από τα παλαιότερα και πιο ολοκληρωμένα ιατρικά έγγραφα της Αιγύπτου. Παρέχει μια πολύχρωμη ματιά στην αρχαία αιγυπτιακή ιατρική και εμφανίζει μια συγχώνευση της επιστημονικής (γνωστής ως ορθολογική προσέγγιση) και της μαγικής-θρησκευτικής (γνωστής ως παράλογη μέθοδος). Έχει εξεταστεί

λιβάνι, μάραθο, θυμάρι, αλόη και καστορέλαιο. Σκελίδες σκόρδου έχουν βρεθεί σε αιγυπτιακούς χώρους ταφής, συμπεριλαμβανομένου του τάφου του Τουταγχαμών και στον ιερό υπόγειο ναό των ταύρων στη Σακκάρα. Οι Αιγύπτιοι πίστευαν ότι το σκόρδο και τα κρεμμύδια βοηθούσαν την αντοχή και κατανάλωναν μεγάλες ποσότητες από αυτά. Το ωμό σκόρδο δόθηκε σε όσους έπασχαν από βρογχικά-πνευμονικά προβλήματα. Τα κρεμμύδια βοήθησαν ενάντια στα προβλήματα του πεπτικού συστήματος. Τότε το σκόρδο ήταν ένας σημαντικός θεραπευτικός παράγοντας ακριβώς, όπως εξακολουθεί να είναι και σήμερα για τους σύγχρονους Αιγύπτιους και για τους περισσότερους λαούς της περιοχής της Μεσογείου: Οι φρέσκες σκελίδες ξεφλουδίζονται, πολτοποιούνται και διαβρώνονται σε ένα μείγμα ζύδι και νερού. Αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί για γαργάρες και να ξεπλένουν το στόμα ή να ληφθεί εσωτερικά για τη θεραπεία του πονόλαιμου και του πονόδοντου. Ένας άλλος τρόπος για να πάρουν το σκόρδο τόσο για πρόληψη όσο και για θεραπεία είναι να διαβρωθεί αρκετές σκελίδες πουρέ σκόρδου στο ελαιόλαδο. Μια φρεσκοφλοιωμένη σκελίδα ωμού σκόρδου τυλιγμένη σε μουσελίνα και καρφωμένη στο εσώρουχο ελπίζει να προστατεύσει από μολυσματικές ασθένειες, όπως το κρυολόγημα και η γρίπη. Ο κόλιανδρος θεωρήθηκε ότι έχει ψυκτικές, διεγερτικές και πεπτικές ιδιότητες. Τα φύλλα κόλιανδρου προστίθενται συνήθως φρέσκα σε πικάντικα τρόφιμα για να μετριάσουν τα ερεθιστικά αποτελέσματά τους. Συχνά χρησιμοποιούνταν μαζί με κόλιανδρο για αρωματικές ύλες. Τα φύλλα από πολλά φυτά,²¹ όπως η ιτιά, η συκομουριά, η ακακία, χρησιμοποιήθηκαν σε κατάπλασμα και παρόμοια άλλα θεραπευτικά σκευάσματα.²²

Από τον Όμηρο στον Ιπποκράτη

Οι άνθρωποι εφόσον πέρασαν το στάδιο ότι η ασθένεια οφείλεται σε κάποια οργή του Θεού και η ίαση έγκειται μόνο στη δική του βοήθεια άρχισαν να πιστεύουν στην επιστήμη της ιατρικής εκείνης της εποχής. Τα δεδομένα άλλαξε ο Ιπποκράτης με τις γνώσεις του και την ιατρική του τέχνη. Ωστόσο, από την περίοδο του Ασκληπιού έως του Ιπποκράτη

ευρέως και μεταφραστεί σχεδόν πέντε φορές και αναγνωρίζεται ότι παρέχει σημαντική εικόνα για τον πολιτιστικό κόσμο της Αρχαίας Αιγύπτου μεταξύ του 14ου και του 16ου αιώνα π.Χ.

²¹ Στο δεύτερο μέρος γίνεται εκτενής αναφορά για λοιπά φυτά και τις θεραπευτικές ιδιότητες που είχαν.

²² Aboelsoud 2009, 83-85.

δημιουργήθηκαν αρκετές σχολές ιατρικής όπως, η Ελεατική, της Κνίδου²³ και φυσικά η Σχολή της Αλεξανδρείας²⁴ η οποία θα μπορούσαμε να πούμε ότι άλλαξε τα δεδομένα της ιατρικής. Ωστόσο, τα πράγματα προς τις θεραπευτικές μεθόδους ήταν ακόμα ρευστά. Η απογείωση της ιατρικής έρχεται με τον μεγάλο ιατρό Ιπποκράτη. Περίοδος που η θεραπευτική απέκτησε τη δική της υπόσταση ως ανεξάρτητη επιστήμη. Από τη μια είχαμε την προϊπποκρατική περίοδο βασιζόμενη σε θεοκρατικές αντιλήψεις και από την άλλη μεταβαίνουμε στην ιπποκρατική και μεταϊπποκρατική περίοδο (Γαληνός) όπου οι ιατροί διαθέτουν ορθολογική αντίληψη των πραγμάτων και φιλοσοφικό στοχασμό.²⁵

Το Ιπποκράτειο Corpus

Η Ιπποκρατική Συλλογή περιλαμβάνει περισσότερες από 1500 συνταγές συνολικά. Είναι η πλέον εκτενής γραπτή πηγή, που αφορά τη φαρμακολογία κατά τον 5ο και 4ο αιώνα π.Χ. Οι συνταγές της Ιπποκρατικής Συλλογής αφήνουν εκτός πολλές πληροφορίες, που αφορούν τις ποσότητες των συστατικών, τα φαρμακευτικά σκεύη, αλλά και κάποια ιδιαίτερα συστατικά. Οι σύγχρονοι μελετητές θεωρούν ότι οι αρχαίοι θεραπευτές άρχισαν να γράφουν τις συνταγές για πρακτικούς λόγους, αφενός για την διδασκαλία και αφετέρου για συμβολικούς λόγους, προκειμένου να προσδώσουν κύρος στο έργο τους. Τελικά καταγράφοντας τις συνταγές οι υπάρχουσες φαρμακολογικές γνώσεις έγιναν πιο συγκεκριμένες.²⁶

Η Φαρμακολογία στην αρχαία Ελλάδα

Ένα μείζον ζήτημα, που αφορά διαχρονικά τον κόσμο είναι η έννοια του «φαρμάκου». Αν και το φάρμακο έχει ευεργετικές ιδιότητες συχνά προκαλεί μια σύγχυση στον κόσμο και μόνο στο άκουσμα του. Αυτό συμβαίνει, επειδή ο άνθρωπος και πιο συγκεκριμένα ο

---

²³ Γνωστή ήταν στην αρχαιότητα η ιατρική σχολή της Κνίδου, με τον Ευρυφώντα, τον δημιουργό του έργου «Κνίδιαι γνώμαι», που όμως δεν μας σωθεί. Στόχος της σχολής αυτής ήταν να ταξινομήσει τις ασθένειες σε κατηγορίες όπως έκανε αργότερα ο Γαληνός, μονάχα ως προς την απλή παρατήρηση και περιγραφή των ποικίλων μορφών με τις οποίες κάνουν την εμφάνισή τους οι διάφορες ασθένειες.

²⁴ Βλ. κεφ. Αλεξανδρινή Ιατρική Σχολή.

²⁵ Nutton 2018 231-232.

²⁶ Totelin L 2009, 119-121.

ανθρώπινος εγκέφαλος έχει συσχετίσει τη χρήση του φαρμάκου με την κακή αιτία, την αρρώστια που τον εξωθεί αναγκαστικά σε αυτό το είδος. Άλλη μια αιτία είναι, ότι πολλές φορές η χορήγηση του φαρμάκου αποτελεί έναν επώδυνο ή δυσάρεστο τρόπο (πικρία, δύσοσμο, ενέσεις κλπ.), καθώς δύναται να επιφέρει και πολλές παρενέργειες στον ανθρώπινο οργανισμό.²⁷

Οι πιο αποτελεσματικές ιατρικές μέθοδοι που συνίσταντο για την αρχαία εποχή ήταν η φαρμακολογία και η χειρουργική. Εφαρμόζονταν άμεσα για οποιαδήποτε μορφή ασθένειας ή τραύματος. Η διαίτα βρισκόταν σε πιο μειονεκτική θέση, αφού τα αποτελέσματα της δεν ήταν τόσο άμεσα. Η χειρουργική, ωστόσο, ελλόχευε αρκετούς κινδύνους εκείνη την εποχή καθώς μπορούσε να προκληθεί στον ασθενή αιμορραγία, μόλυνση του τραύματος ή και να χάσει τις αισθήσεις του την ώρα της επέμβασης, διότι δεν άντεχε τον πόνο, ειδικότερα στις περιπτώσεις ακρωτηριασμών.²⁸ Όσον αφορά τα φάρμακα δεν έπρεπε να χρησιμοποιούνται αλόγιστα, όπως και σήμερα, γιατί τα αποτελέσματα που θα επέφεραν στον οργανισμό παρά μόνο θετικά δεν θα ήταν.

Πριν, όμως αναπτυχθεί η φαρμακολογία, έκανε την εμφάνιση της η διαίτα. Ο κόσμος είχε την πεποίθηση ότι είχε τις δυνατότητες να αντιμετωπίσει με θετικά αποτελέσματα ορισμένες ασθένειες. Κατά αυτό τον τρόπο γινόντουσαν εφαρμογές διαφορετικών διατροφολογιών ανάλογα με την ηλικία και το φύλο του εκάστοτε ασθενούς. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη διαίτα δεν έχουμε να κάνουμε με φάρμακα αλλά με θεραπευτικές τροφές (π.χ. βότανα, χυλοί κ.α.). Ο Γαληνός, ως ένας από τους πιο σημαντικούς φαρμακολόγους της αρχαίας εποχής,²⁹ έχει γράψει για τη σημασία της διαίτα. Συγκεκριμένα, έδινε μεγάλη βαρύτητα στον συνδυασμό φαρμακευτικής και διαίτας.³⁰ Είχε την πεποίθηση ότι οι ασθένειες μπορούν να αντιμετωπιστούν και όχι απευθείας με την χορήγηση φαρμάκων.³¹ Η θεραπευτική βοήθεια της διαίτας και κατ' επέκταση της διατροφής, ήταν να καθορίζει

---

²⁷ Φαρμακευτικός κόσμος τεύχος 163^ο, 88-89 .

²⁸ Παναγιωτίδου 2014, 43-46.

²⁹ Βλ. παρακάτω για Γαληνό.

³⁰ *Περὶ κρᾶσ.* 3.2.78 Κ.

³¹ Grant 2000, 15.

την κατάλληλη διαιτητική αγωγή, δηλαδή την μελετημένη αντικατάσταση των βαρύτερων τροφών με ελαφρύτερες, σε παθολογικές καταστάσεις.

Στις διατροφικές ανάγκες των ασθενών σημαντικό ρόλο κατείχε και το κρασί. Το νερωμένο κρασί προκαλεί υπερέκκριση υγρών στις ανώτερες κοιλότητες και αέρια στις κατώτερες, ενώ το ανέρωτο προκαλεί παλμούς στα αιμοφόρα αγγεία, βάρος στο κεφάλι και δίψα. Αν άλλαζε το άσπρο με το μαύρο κρασί ή το αντίθετο, έστω και αν τα δύο είναι πολύ δυνατά, θα προκαλούσε πολλές μεταβολές στον οργανισμό. Επίσης το γλυκό κρασί, το λευκό, το μαύρο, το νερόμελο και το ξιδόμελο πρέπει να χορηγούνται στις βαριές αρρώστιες. Το γλυκό κρασί διευκολύνει περισσότερο τις κοιλιακές κενώσεις, στην αποβολή των πτυέλων, αλλά είναι λιγότερο διουρητικό από το δυνατό άσπρο κρασί. Το γνήσιο κρασί και το γνήσιο μέλι διαφέρουν μεταξύ τους. Αν κάποιος πει καθαρό κρασί σε διπλή ποσότητα από ότι το καθαρό μέλι, θα αισθανθεί τον εαυτό του πιο δυνατό σε σχέση με το γνήσιο μέλι.³² Επίσης με το μέλι τα κόπρανα θα γίνουν πιο άφθονα. Το νερόμελο διευκολύνει την αποβολή των πτυέλων και μαλακώνει τους πνεύμονες.

Ασθένεια-Φάρμακο

Η αρχαία ελληνική ιατρική είχε την πεποίθηση και φιλοσοφία, ότι όλα τα πλάσματα αλλά και ο άνθρωπος είναι μέρη που απαρτίζονται από την μείξη τεσσάρων στοιχείων που συγκροτούν τον κόσμο αυτά είναι η γή, το νερό, η φωτιά και ο αέρας. Κατά την Ιπποκρατική περίοδο αυτά τα τέσσερα στοιχεία αντικαταστάθηκαν σε χυμούς του σώματος (αίμα, φλέγμα, ξανθιά και μέλαινα χολή) τα οποία όταν βρίσκονται σε απόλυτη αρμονία, ο οργανισμός είναι σε κατάσταση ευεξίας, ενώ οποιαδήποτε διαταραχή τους οδηγεί σε ασθένεια.³³

---

³² Για κρασί βλ. επίσης *Περί ύγρων χρήσιος*, 5: το γλυκό κρασί χρησιμοποιούμενο συνεχώς επαρκεί για χρόνια τραύματα. Χρησιμοποιείται, επίσης, και ως καθαρτικό φάρμακο. Για τα έλκη επιτρέπεται η χρήση του στυφού κρύου λευκού ή μαύρου κρασιού. Ως στυπτικό χρησιμοποιούνται μάλλινες γάζες εμποτισμένες με μαύρο κρασί. Το λευκό κρασί χρησιμοποιείται με στυπτικές ουσίες, όπως τα φύλλα του κισσού, ο κίστος, ο βάτος, η φασκομηλιά κ.α. Βλ. ακόμη Γαληνού *Περί εύχυμιας και κακοχυμίας τροφών*, κεφ. Ια'.

³³ Για περισσότερα σχετικά, βλ. ενδεικτικά Έ. Μαραγκιανού-Δερμούση, *Οί Πρωσοκρατικοί*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2009, σσ. 59-73.

Η ετυμολογία της λέξης ασθένεια είναι από το α στερητικό και τη λέξη σθένος που δηλώνει ανεπάρκεια δύναμης και αντοχής. Συνώνυμη θεωρείται και η λέξη αρρώστια καθώς αποτελείται από α στερητικό και το ρήμα ῥωννυμαι, με ανάλογη σημασία³⁴. Οι φυσικοί φιλόσοφοι ήταν αυτοί που εμφάνισαν για πρώτη φορά την αντιμετώπιση ασθενειών και στηρίχτηκαν σε λογικές ερμηνείες. Κατά την περίοδο του Ιπποκράτη υπάρχει λογική και επεξήγηση για την κάθε ασθένεια που χτυπά τον άνθρωπο. Στην πραγματεία του Ιπποκράτη *Περὶ ἰερᾶς νόσου*, γίνεται η πρώτη αναφορά ότι η επιληψία δεν οφείλεται πλέον στους θεούς, αλλά ότι υπάρχουν παθολογικά αίτια από τον ασθενή.

Η λέξη φάρμακο δεν έχει μια επιβεβαιωμένη ετυμολογία. Ωστόσο, εικάζεται ότι προέρχεται από αρχαίο ρήμα φαρματτ (σσ)ω που σημαίνει θεραπεύω, αποκαθιστώ, ακόμα και κάτι το θεραπευτικό ή το βλαβερό. Από την άλλη πλευρά, η λέξη σήμερα έχει αλλάξει άρδην αφού δηλώνει οποιαδήποτε χημική και δραστική ουσία που βοηθά για την καταπολέμηση της εκάστοτε ασθένειας³⁵. Η πρώτη σημασία της λέξης φάρμακο ήταν βότανο, από εκεί μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι τα φάρμακα εκείνης της εποχής ήταν τα βότανα. Στο αριστοτελικό *corpus*³⁶ τα φάρμακα συνδέονται με τις πρώτες ύλες, δηλαδή τα τρόφιμα. Συνεπώς οι ιαματικές ιδιότητες στην αρχαιότητα, που είχαν πολλά βότανα, φυτά και γενικά διάφορες φυσικές ύλες που χρησίμευαν ως τροφή, είχαν ως αποτέλεσμα τα πρώτα σκευάσματα με τις μορφές φαρμάκων.

Τα φάρμακα έχουν διττή χρήση εσωτερική ή εξωτερική. Σε εσωτερική χρήση, τα φάρμακα μπορεί να είναι με τις εξής μορφές (*χάπια*) ή (*πότιμα*). Ως προς την εξωτερική χρήση των φαρμάκων μπορεί να είναι οι αλοιφές (*ἐπίχριστα*, *ἔγχριστα*). Άλλοι τρόποι λήψης ενός

---

³⁴ Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2002 (1998), βλ. λήμμα *ασθένεια*, *αρρώστια*. Για περισσότερη διευκρίνιση μπορείς να δεις κι άλλες λέξεις που περιγράφουν την παθολογική κατάσταση του ανθρώπινου οργανισμού, βλ. λ.χ. λήμμ. *αρρώστια*, *νόσος*, *πάθηση*

³⁵ J.B. Hoffmann, μετάφρ. Αντ. Δ. Παπανικολάου, *Ετυμολογικόν Λεξικόν τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς*, ἐν Ἀθήναις 1974, σ.λ. *φάρμακον*. Σε κάθε περίπτωση πάντως, πρόκειται για μια παλιά λέξη, που απαντά ήδη από τη μυκηναϊκή γραφή Γραμμική Β' με τη μορφή *pa-ma-ko*. βλ. S. Vogt, "Drugs and Pharmacology" στο R.J. Hankinson (επιμ.), *ό.π.*, σ. 319 σημ. 7.

³⁶ *Προβλ. 1,42, 84b7-11.*

φαρμάκου μπορεί να είναι το έμπλαστρο. Όλες τις παραπάνω χρήσεις των φαρμάκων είχαν ήδη διατυπωθεί από τον Όμηρο.³⁷

Στην αρχαία Ελλάδα (όπως και σε αντίστοιχους πολιτισμούς) χρησιμοποιούσαν για θεραπευτικούς σκοπούς κυρίως μέρη φυτών (ρίζες, φύλλα, άνθη, καρποί κ.λπ.), αλλά και ζωικά προϊόντα (μέρη του σώματος ή εκκρίματα ζώων), καθώς και ανόργανες (ορυκτές) ουσίες. Καταρχάς υπήρχαν, όπως παντού, οι «λαϊκοί θεραπευτές». Από την άλλη μεριά μπορούμε να διακρίνουμε αυτούς που θα ονομάζαμε «θεσμοθετημένους θεραπευτές». Τέτοιοι είναι στις αρχαίες κοινωνίες αρχικά οι θεραπευτές που ανήκουν στο ιερατείο, όπως στα ελληνικά Ασκληπιεία.³⁸

Επιπλέον, στην αρχαία Ελλάδα εμφανίζονται σε κάποια εποχή αυτοί που θα ονομάζαμε «επιστήμονες γιατροί», όπως εκείνοι που ανήκαν στη σχολή της Κω και της Κνίδου.

Λαϊκοί θεραπευτές στην αρχαία Ελλάδα ήταν, μεταξύ άλλων, οι ονομαζόμενοι «ριζοτόμοι», αυτοί που κόβουν, που μαζεύουν ρίζες και, γενικότερα, φαρμακευτικά φυτά, και «φαρμακοπώλαι», αυτοί που πουλούν φάρμακα, κυρίως φαρμακευτικά φυτά. Οι άνθρωποι αυτοί, που δεν είχαν ιδιαίτερη ιατρική μόρφωση, προμήθευαν γιατρούς και αρρώστους με φαρμακευτικά φυτά, αλλά παράλληλα έδιναν και ιατρικές συμβουλές και εκτελούσαν, σε μεγάλη έκταση, θεραπείες.³⁹

Ιδιαίτερα τα λαϊκά στρώματα φαίνεται ότι βασίζονταν, σε μεγάλο βαθμό, σ' αυτούς για να αντιμετωπίσουν τις αρρώστιες τους. Κάποιοι από αυτούς είχαν κερδίσει την εκτίμηση

---

³⁷ L.S. *φάρμακον*, τό, I. 1. φάρμακο, θεραπευτικό μέσο, σε Όμηρ. κ.λπ.· τὰ φάρμακα που εφαρμόζονται εξωτερικά είναι χριστά, ἔγχριστα, ἐπίχριστα (αλοιφές), και παστά, ἐπίπαστα, καταπλαστά (έμπλαστρα), σε Θεόκρ., Αριστοφ.· αυτά που λαμβάνονταν εσωτερικά, βρώσιμα και πόσιμα, ποτά, πιστά, σε Αισχύλ., Ευρ. κ.λπ.· με γεν., φάρμακον νόσου, φάρμακο για αυτή την αρρώστια, θεραπεία εναντίον αυτής, σε Αισχύλ.· φάρμακον κεφαλῆς, για τον πονοκέφαλο, σε Πλάτ. 2. με αρνητική σημασία, μαγικό φίλτρο, ομοίως θέλγητρο, μαγεία, μαγγανεία, σε Ομήρ. Οδ., Θεόκρ.· επίσης ναρκωτικό, δηλητήριο, σε Σοφ., Ευρ. II. 1. θεραπεία, φροντίδα, σε Ησίοδ.· φάρμακον πραύ, λέγεται για χαλινάρι, σε Πίνδ.· με γεν., θεραπεία εναντίον, βλάβης, σε Αισχύλ.· πόνων, λύπη.

³⁸ Σκαλτσά 2015, 50-53.

³⁹ Σκαλτσά 2015, 89.

ακόμη και των «επιστημόνων» γιατρών, οι οποίοι λάβαιναν σοβαρά υπόψη τις γνώσεις τους.

Βότανα με θεραπευτικές ιδιότητες στην αρχαία Ιατρική.

Οι Έλληνες ήταν αυτοί που χρησιμοποίησαν κατά κύριο λόγο τα θεραπευτικά φυτά. Φυτά που έχουν χρησιμοποιηθεί χιλιάδες χρόνια πριν, ήταν τα ίδια με τα χρησιμοποιούμενα σήμερα. Εξαιτίας όμως των ακροθιγών ανατομικών και φυσιολογικών γνώσεων, η χρήση τους διαφέρει με του σήμερα. Ο Θεόφραστος, που έζησε μεταξύ του 3^{ου} και του 2^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁰ κατέταξε σε ειδικό πίνακα 150 θεραπευτικά φυτά. Ο Γαληνός προχώρησε στην ίδια πορεία αλλά με τη διαφορά ότι αναφέρει το που και πώς να γίνεται η χρήση τους. Για παράδειγμα να χρησιμοποιούνται το ραδίκι και το κώνειο (δύο φυτά που εκείνος θεωρούσε ψυχρά) για την καταπολέμηση των θερμών ασθενειών και αντίθετα το πιπέρι για τις ασθένειες με τα αντίθετα συμπτώματα.

Η χρήση των βοτάνων γινόταν με διάφορους τρόπους παρασκευής αυτών και αναφέρονται με τις παρακάτω φαρμακοτεχνικές μορφές: Αλοιφές: Στον Όμηρο αλοιφή ήταν το χοιρινό λίπος. Μύρα: αρωματικά- αιθέρια έλαια. Κηρωτές ή κηρωτά ή κηρώματα: είδος εμπλάστρου. Έμπλαστρα-επιθέματα: είδος αλοιφών. Τα έμπλαστρα με τη σημερινή μορφή χρησιμοποιήθηκαν μετά τον 1ο μ.Χ. αι. Μαλάγματα: καταπλάσματα με φυτικές κόνεις. Το υλικό για το κατάπλασμα πρέπει να είναι μόλις γλιαρό, βρασμένο σε νερό και λάδι, αναφέρεται κατάπλασμα από λιναρόσπορο για το υποχόνδριο⁴¹. Επίσης, ως καταπλάσματα χρησιμοποιούνταν το Κώνειο - Το φυτό και το φύλλωμά ως κατάπλασμα στους όρχεις, βοηθούν όσους έχουν ονειρώξεις, επίσης ηρεμούν τα γεννητικά όργανα και στερεύουν το γάλα, αλλά στην παρθενική ηλικία εμποδίζουν την αύξηση των μαστών και δημιουργούν ατροφία στους όρχεις.⁴² Δεύτερο σύμφυτο - Ωφελεί στις φλεγμονές του πρωκτού κ.α.⁴³

---

⁴⁰ Βλ. παρακάτω Θεόφραστος

⁴¹ Ιπποκράτης, *Περί διαίτης οξέων*, 8

⁴² Διοσκουρίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 78

⁴³ Διοσκουρίδης, *Περί ύλης ιατρικής*, 10

Σημαντικοί εκπρόσωποι της Αρχαίας Φαρμακευτικής

Αλεξανδρινή Ιατρική Σχολή: Ηρόφιλος & Ερασίστρατος

Οι Πτολεμαίοι έδωσαν μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη όλων των επιστημών. Αυτό έγινε και για την ιατρική που, για να βοηθήσουν την πρόοδο της επέτρεψαν την ανατομή ανθρώπινων πτωμάτων, πράγμα που ήταν πρωτοφανές για εκείνη την εποχή. Μάλιστα, κατά άλλους (Κέλσος, κ.ά.) επέτρεπαν την ανατομή ζώντων κακούργων που είχαν καταδικαστεί σε θάνατο. Έτσι, με την πάροδο του χρόνου η Αλεξάνδρεια ξεπερνά στη φήμη και στον τομέα της ιατρικής τις άλλες πόλεις. Η φήμη της Σχολής της είναι τόσο μεγάλη που κάθε μαθητής της θεωρείται άξιος ιατρός χωρίς κάποια άλλη διαπίστευση.

Οι πιο σπουδαίοι ιατροί της Αλεξανδρινής Σχολής ήταν ο Ηρόφιλος, ο ιδρυτής της Ανατομίας, και ο Ερασίστρατος⁴⁴, ο ιδρυτής της Φυσιολογίας. Μεταξύ των δύο αυτών

---

⁴⁴ Άρθρο 13 Διεπιστημονική Εφημερίδα Εκκλησιαστικού Δικαίου, 2016. Η φήμη της Αλεξάνδρειας εδραιώθηκε από δυο Έλληνες γιατρούς οι οποίοι ίδρυσαν και δικές τους σχολές. Οι γιατροί αυτοί ήταν ο Ηρόφιλος (335- 280 π.Χ.) και ο Ερασίστρατος (310- 250 π.Χ.). Οι ιατρικές καταβολές και των δυο είναι ελληνικές, ενώ και οι δυο κλήθηκαν στην Αλεξάνδρεια από την οικογένεια των Πτολεμαίων. Από αυτούς τους δυο μεγάλους ιατρούς ξεκίνησαν δυο μεγάλες σχολές στην Αλεξάνδρεια. Οι μαθητές και των δυο συνέχισαν το έργο των δασκάλων τους χωρίς ωστόσο να τους ξεπεράσουν στην ιατρική τους τέχνη. Σε αντίδραση των δυο αυτών σχολών, ιδρύθηκε και μια τρίτη σχολή, αυτή των Εμπειρικών. Οι ιατροί της σχολής αυτής υποστήριζαν ότι στην ιατρική σημασία έχει η νηφάλια παρατήρηση και η εμπειρία. Παρά όλα αυτά, ο τομέας της ιατρικής με την μεγαλύτερη πρόοδο και ανάπτυξη, ήταν αυτός της χειρουργικής. Ωστόσο, οι πηγές που σώζονται είναι αποσπασματικές και οι πληροφορίες που διαθέτουμε δεν αρκούν για να ανασυντεθεί η εικόνα της χειρουργικής αυτή την περίοδο. Γνωρίζουμε ότι οι χειρουργοί συνέχισαν το έργο των ιατρικών σχολών της Κω και της Κνίδου, ενώ βελτίωσαν και διάφορα χειρουργικά εργαλεία. Η διαίρεση της αλεξανδρινής ιατρικής σε τρεις σχολές, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, φαίνεται και στην διαίρεση της χειρουργικής της περιόδου. Οι Ηροφίλειοι τελειοποίησαν την χειρουργική της Γυναικολογίας και της Μαιευτικής και οι Ερασιστράτειοι βελτίωσαν την χειρουργική των τραυμάτων. Μόνο οι Εμπειρικοί διατήρησαν τις υποκρατικές πρακτικές καθώς ήταν εχθροί της Ανατομικής. Μια πρωτοποριακή προσφορά της αλεξανδρινής χειρουργικής είναι η εκτέλεση της απολίνωσης των αγγείων. Περί το 150/100 π.Χ., ο χειρουργός Φιλόξενος ασχολείται με τη χειρουργική των τραυμάτων, των οστών και των ματιών. Την περίοδο μεταξύ 50 π.Χ. – 10 μ.Χ. η αλεξανδρινή χειρουργική βιώνει την δεύτερη ακμή της με ηγετική μορφή τον Μέγη από την

μεγάλων ιατρών υπήρχε διάσταση ως προς την αξία της ιπποκρατικής ιατρικής που δεχόταν ο Ηρόφιλος. Η Αλεξανδρινή Σχολή έδωσε μεγάλη ώθηση στη χειρουργική (επεμβάσεις τραυμάτων στο κεφάλι, στην κοιλιά, αφαίρεση λίθων από την ουροδόχο κύστη), στη μαιευτική – γυναικολογία και στην φαρμακολογία. Όπως συνέβη μετά το θάνατο του Ιπποκράτη που οπαδοί του διαχώρισαν τη θέση τους από τη διδασκαλία του και σχημάτισαν νέα Σχολή, τη Δογματική, έτσι και μετά το θάνατο του Ηρόφιλου και του Ερασίστρατου πολλοί υποστηρικτές διέκοψαν τις έρευνες τους, θεωρώντας αυτές άνευ σημασίας, γιατί δεν είχαν προσφέρει τα αναμενόμενα στην ιατρική⁴⁵.

Τελειώνοντας, πολύ σημαντικό είναι η διάκριση που έκανε ο Ηρόφιλος μεταξύ των τενόντων και των νεύρων, διάκριση άγνωστη στους προγενέστερους γιατρούς σε αυτό επίσης οφείλουμε την ονομασία του δωδεκαδάκτυλου⁴⁶.

Θεόφραστος

Ο Θεόφραστος γεννήθηκε στην Ερεσό της Λέσβου περίπου στο 370 και πέθανε γύρω στο 287 π.Χ. Ήταν ο πρώτος διάδοχος του Αριστοτέλη στη διεύθυνση της Περιπατητικής Σχολής και ένας από τους πιο σημαντικούς επιστημονικούς συγγραφείς της αρχαιότητας. Και σήμερα ακόμα το έργο του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι τόσο για την πρωτοτυπία του, αλλά γιατί δεν έχει διασωθεί κανένα έργο του Αριστοτέλη που να αναφέρεται στη βοτανική. Έτσι τα βιβλία του Θεόφραστου «*Περί φυτών ιστορίες*» και «*Περί φυτών αιτιών*» αποτελούν την αρχαιότερη πηγή πληροφοριών για τις βοτανικές γνώσεις της αρχαιότητας και σημαντικό τεκμήριο της εφαρμογής της αριστοτελικής μεθόδου στη μελέτη του φυσικού κόσμου⁴⁷.

Σιδώνα της Φοινίκης. Τέλος, η αλεξανδρινή ιατρική σχολή διατήρησε και κατά τη ρωμαϊκή εποχή αλλά και μεταγενέστερα την εξέχουσα θέση της. Μόνο κατά τον 2ο αιώνα μ.Χ., οπότε και γίνεται η Ρώμη το κέντρο της ιατρικής, παύει η Αλεξάνδρεια να παίζει πρωταρχικό ρόλο. Ως ανώτερη σχολή παρέμεινε μόνο το Μουσείο της Αλεξάνδρειας έως και την καταστροφή της από τους Άραβες το 643 μ.Χ.

⁴⁵ Nutton 2018, 234-236.

⁴⁶ Κατσούρης 2018, 51-53.

⁴⁷ Montanari 2008, 789-790..

Ο Θεόφραστος ήταν παραγωγικότατος και πολυγραφότατος, αφήνοντας περισσότερα από 200 έργα (225 ή 240, κατά άλλες πηγές), όλα τους εγγεγραμμένα στην αριστοτελική λογική και κοσμοθεωρία. Όπως ακριβώς και ο δάσκαλός του, ήταν εγκυκλοπαιδικότατος νους, καθώς ασχολήθηκε με όλους τους κλάδους του επιστητού.

Έγραψε για ό,τι απασχολούσε και τον Αριστοτέλη, καθώς πέρα από φίλοι και συνοδοιπόροι, ήταν και συγγενικά πνεύματα: μεταφυσική, ηθική, λογική, πολιτική, νομικά, ψυχολογία, ρητορική, ποιητική, ζωολογία, βοτανική, ιστορία των επιστημών, επιστημολογία και άλλα πολλά. Ο Θεόφραστος περιορίστηκε, θα έλεγε κανείς, σε ρόλο επεξηγηματικό και αποδεικτικό της αριστοτελικής λογικής, ερμηνεύοντας, αναλύοντας αλλά και συμπληρώνοντας τις παρατηρήσεις του δασκάλου του⁴⁸.

Ο Θεόφραστος τα χωρίζει τα φυτά σύμφωνα με τις ιδιότητές τους και διακρίνει ανάμεσα σε ήμερα δένδρα, άγρια δένδρα, ξύλα (αλλά και τρόπους επεξεργασίας τους), θάμνους, ποώδη φυτά, όσπρια, δημητριακά, ρίζες και μιλά πάντα για τις φαρμακευτικές τους χρήσεις. Από τα 550 είδη φυτών που αναφέρει, τα περισσότερα δεν τα γνώριζε μάλιστα εμπειρικά, παρά μόνο μέσω άλλων πηγών⁴⁹.

Οι παρατηρήσεις του μπορεί να είναι πλέον απαρχαιωμένες, ήταν όμως ένας πρακτικός οδηγός που εφαρμοζόταν μέχρι και τον Μεσαίωνα. Τα περιγραφικά βοτανολογικά συγγράμματά του ήταν ένα έργο με σαφή εμπειρικά χαρακτηριστικά και ήταν ιστορικά. Η πρώτη επιστημονική βοτανική που λειτούργησε ικανοποιητικότερα για πάμπολλους αιώνες. Μια σημαντική παρακαταθήκη του στη βοτανική, για παράδειγμα, είναι η αναγνώριση του ενδημικού φοίνικα της Νότιας Ελλάδας που έχει πάρει πλέον το όνομά του (Φοίνικας του Θεοφράστου), αλλά και το γεγονός ότι ήταν και πάλι ο πρώτος που περιέγραψε τη φιστικιά στην ελληνική γλώσσα⁵⁰.

---

⁴⁸ Longrigg 2003, 65-66.

⁴⁹ Ζηρογιάννης & Βογιατζάκης 2019, 166-170.

⁵⁰ Ζηρογιάννης & Βογιατζάκης 185-195.

Διοσκουρίδης

Βίος του Διοσκουρίδη

Το όνομα που του αποδίδεται είναι Πεδάνιος Διοσκουρίδης Αναζαρβεύς. Έζησε τον 1^ο αιώνα μ.Χ. και γεννήθηκε στην Ανάζαρβο της Κιλικίας, στην Μικρά Ασία το 25 μ.Χ. Από νεαρή ηλικία ενδιαφέρεται για τα φαρμακευτικά φυτά. Επίσης, μαθαίνουμε ότι υιοθετείται από ένα μέλος της ρωμαϊκής οικογένειας των Πεδάνιων, όπως μαρτυρεί το όνομα που του αποδόθηκε στα χειρόγραφα, Πεδάνιος Διοσκουρίδης Αναζαρβεύς. Με αυτόν τον τρόπο τού παρέχεται η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη, σε μια εποχή όπου δεν έχει ακόμη παραχωρηθεί σε όλους τους κατοίκους της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.⁵¹

Ως προς τον τόπο στον οποίο σπούδασε ο Διοσκουρίδης, οι γνώμες είναι αμφιλεγόμενες. Δεν υπάρχει κάποιος κοινός αποδεκτός τόπος. Σπούδασε ιατρική στην Σχολή της Αλεξάνδρειας, της Ταρσού της Κιλικίας ή και στις δύο;

Ο Διοσκουρίδης είναι, μετά τον πατέρα της Βοτανολογίας Θεόφραστο (372-287 π.Χ.), ο θεμελιωτής της Φαρμακολογίας. Μέσα από το πεντάτομο έργο του *Περί Υλης Ιατρικής* κέρδισε, μαζί με τον Ιπποκράτη και τον Γαληνό, την ύψιστη θέση στην Ιστορία της Ιατρικής. Το έργο του, με μοναδικές απεικονίσεις φαρμακευτικών φυτών, έχει πρακτική αξία έως σήμερα. Το βιβλίο του έχει κατανείμει πρώτα τις φαρμακευτικές ουσίες ανά κατηγορίες, ζώα, ορυκτά και φυτά και εν συνεχεία αναφέρει την επιδρασή τους στο σώμα, εφόσον, όπως αναφέρει και ο ίδιος, αυτοί που αναζητούν ένα φάρμακο για μια συγκεκριμένη πάθηση θα ήταν πιο πιθανόν να το εντοπίσουν σε ένα τμήμα του έργου που ασχολείται με σχεδόν όμοιας δράσης φάρμακα παρά το να ψάχνουν αλφαβητικά μέσα από έναν μακρύ κατάλογο φυτών.⁵² Ωστόσο, η ασυνήθιστη έμφαση που δίνει στις συγγένειες φαρμάκων, δεν ήταν πάντα ευπρόσδεκτη. Οι μεταγενέστεροι συγγραφείς, όπως ο Γαληνός, αποδέχτηκαν την πληρότητα και τον πλούτο της πρακτικής λεπτομέρειας που εντοπίζεται στον Διοσκουρίδη, αν και αρκετοί θεώρησαν δύσκολο να παρακολουθήσουν την καταταξή του. Μεταγενέστεροι αντιγραφείς επέστρεψαν στην οικεία πρακτική και να γράψουν εκ νέου όλο το έργο με τις ουσίες σε αλφαβητική σειρά στα περισσότερα τμηματά του. Ένα άλλο μέρος αντιγραφών συγκέντρωσαν λίστες συνώνυμων ή προσέθεσαν τα ονόματα των

---

⁵¹ Για περισσότερες πληροφορίες για τον βιο του Διοσκουρίδη βλ. Κουτρούμπας 2010, 65-70.

⁵² Nutton 2018, 310-311.

φυτών σε διάφορες γλώσσες. Όλα αυτά βοήθησαν τον Διοσκουρίδη και το βοτανολογικό του να γίνουν η Βίβλος της ιατρικής Βοτανικής και να ασκήσουν μια τεράστια επίδραση στη Φαρμακολογία και τη Βοτανική μέχρι και τον 17^ο αιώνα.⁵³

Φημιολογείται ότι ο Διοσκουρίδης άσκησε την ιατρική στις ρωμαϊκές λεγεώνες, θεραπεύοντας τραυματίες, κατά την εποχή του Νέρωνα (37-68 μ.Χ.). Έτσι είχε την ευκαιρία να ταξιδεύει και να συλλέγει βότανα από τον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο της εποχής. Συγγράφει το *Περί Ύλης Ιατρικής* ανάμεσα στο 70 και το 77 μ.Χ.

Περί Ύλης Ιατρικής

Στο πεντάτομο βιβλίο του *Περί Ύλης Ιατρικής*, ο Διοσκουρίδης κατατάσσει τα φάρμακα, τις δρόγες (εξ ου και drugs) σε πέντε κατηγορίες. Κάθε τόμος του συγγραμμάτος του περιλαμβάνει μια από αυτές τις κατηγορίες. Ο πρώτος τόμος περιέχει τα αρωματικά βότανα, τα έλαια, τα μύρα, τα αρωματικά ξύλα, τα δέντρα και τα ρετσίνια, καθώς και τα φρούτα και τους ξηρούς καρπούς. Στο δεύτερο είναι τα φάρμακα τα οποία προέρχονται από το ζωικό βασίλειο, τα σιτηρά και τα λαχανικά. Ο τρίτος και ο τέταρτος τόμος περιέχουν θεραπευτικά βότανα.⁵⁴ Και ο πέμπτος τα αλκοολούχα φαρμακευτικά παρασκευάσματα και τα μεταλλικά ανόργανα ορυκτά φάρμακα⁵⁵.

Το έργο του χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη καινοτομία της εποχής. Η κατάταξη δεν έγινε με αλφαβητική σειρά, όπως έκαναν οι προγενέστεροι αλλά και οι μεταγενέστεροι του, αλλά στις ιδιότητες κάθε φαρμάκου και στις ιδιαίτερες επιδράσεις του στον ανθρώπινο οργανισμό. Φυσικά, η συγκεκριμένη κατάταξη απαιτούσε άριστες γνώσεις φαρμακολογικές και ιατρικές.

Ο Διοσκουρίδης βάζει σε μια ουσιαστική τάξη και οργανώνει σε ένα ορθολογικό σύστημα το χάος που επικρατούσε έως τότε στη φαρμακολογία, πόσο μάλλον που είχε στην εποχή του και το εμπλούτισε με νέα φάρμακα. Λόγω της ελληνιστικής επέκτασης των ελληνόφωνων πληθυσμών στην Ανατολή και της ρωμαϊκής κοσμοκρατίας, στη συνέχεια είχαν ανοίξει νέοι εμπορικοί δρόμοι που δίνουν την δυνατότητα για την προμήθεια νέων

---

⁵³ Αναλυτική παρουσίαση των καταλόγων βλ. Cronier 2009, 33-60.

⁵⁴ Αναλυτικά για το περιεχόμενο του Περί ύλης Ιατρικής βλ. Riddle 2000,1-5.

⁵⁵ Τσαγκάλα 2007, 31-32.

βοτάνων και φαρμάκων από τις χώρες της Άπω Ανατολής και της Αραβίας. Συνολικά ο Διοσκουρίδης αναφέρει πάνω από 1000 φάρμακα, σε αντίθεση με τον Ιπποκράτη που αναφέρει μόνο 130.⁵⁶

Αν και ο Διοσκουρίδης έχει στόχο να μείνει στο επίπεδο της φυσιοκρατίας, δεν αποφεύγει στο βιβλίο του την αναφορά μερικών «μαγικών ουσιών», οι οποίες φαίνεται ότι ήταν αρκετά διαδεδομένες εκείνη την εποχή. Δεν έχει μονάχα βοτανολογική επιστημονική αξία το έργο αυτό. Μας ενημερώνει επίσης για τα βότανα και τις θεραπείες που χρησιμοποιούν οι αρχαίοι Έλληνες, οι Ρωμαίοι και άλλοι πολιτισμοί της αρχαιότητας. Το έργο επιπλέον αναφέρει κάποια Δακικά και Θρακικά ονόματα βοτάνων, που διαφορετικά θα είχαν χαθεί⁵⁷.

Ο Διοσκουρίδης θεωρεί ότι η ιαματική δύναμη των φυτών προέρχεται από τις τέσσερις θεμελιώδεις ιδιότητες του θερμού, του ψυχρού, του ξηρού και του υγρού. Για να διατηρηθεί η υγεία τα ενάντια στοιχεία πρέπει να βρίσκονται ανά δυο σε ισορροπία, δηλαδή θερμό με ψυχρό, ξηρό με υγρό. Τα διάφορα απλά φάρμακα έχουν αυτές τις τέσσερις ιδιότητες σε ποικίλη αναλογία.⁵⁸

Ο Διοσκουρίδης συμβουλεύει για τη συλλογή και αποθήκευση φαρμάκων. Η συλλογή καλό είναι να γίνεται την κατάλληλη εποχή. Πρέπει να είναι ο αέρας στεγνός και καθαρός και όχι υγρός αλλά ούτε ξηρός. Επίσης, το σημείο του εδάφους παίζει σημαντικότατο ρόλο, όπως π.χ. στην πλαγιά ενός λόγου όπου φυσάει και όχι στην υγρασία μιας σκιερής και υγρής πεδιάδας. Τα πιο αδύναμα φάρμακα από όλα είναι αυτά που συλλέγονται τη λάθος εποχή. Επιπλέον, ο Διοσκουρίδης συμβουλεύει για την αποθήκευση των φαρμάκων του, τον χώρο και τον χρόνο. Πού τα αποθηκεύουμε και για πόσο διάστημα. Κάποια βοτανικά φάρμακα όπως η άσπρη και η μαύρη Ελλέβορος (θα δούμε παρακάτω αναλυτικά για τη χρήση της) μπορούν να συντηρηθούν για αρκετά χρόνια αλλά όλα τα υπόλοιπα όχι περισσότερο από τρία συνεχόμενα χρόνια. Τα φυτά που έχουν πολλά κλωνάρια και καθόλου κεντρικό κορμό όπως το Αψίνθιο και άλλα παρόμοια, πρέπει να μαζεύονται όταν

---

⁵⁶ Collins, 2000.

⁵⁷ Γιάννου- Μέλα 2009, 5-6.

⁵⁸ Σκαλτσά 2015, 46-48.

είναι γεμάτα σπόρους. Τα άνθη μαζεύονται πριν πέσουν, τα φρούτα πριν ωριμάσουν, και οι σπόροι, όταν αρχίζουν να ξηραίνονται και πριν αρχίσουν να πέφτουν.⁵⁹

Εν κατακλείδι, ο Διοσκουρίδης σε αντίθεση με τους προκατόχους του έλεγξε προσωπικά όλες τις πληροφορίες που είχε λάβει και μελέτησε ανεξάρτητα την επίδραση κάθε φυτού και φαρμάκου. Η κατάταξη των φαρμακευτικών φυτών σύμφωνα με τις θεραπευτικές ομάδες ήταν μια μεγάλη προσφορά στην επιστήμη και, μάλιστα, ήταν προάγγελος της δημιουργίας της φαρμακοποιίας». Στο Μεσαίωνα, το *De materia medica* θεωρούνταν η κύρια πηγή γνώσης στη βοτανική και τη φαρμακολογία.⁶⁰

Πολλά ονόματα φυτών που χρησιμοποιούνται σήμερα δόθηκαν από τον Διοσκουρίδη. Μόλις τον 16ο αιώνα, όταν η γνώση για τη φύση έγινε πιο εκτεταμένη, οι βοτανολόγοι άρχισαν να συνθέτουν τις δικές τους περιγραφές για τα φυτά, χωρίς να ανατρέχουν στον Διοσκουρίδη.

Τα έργα του Διοσκουρίδη αναφέρονται στον Γαληνό και στον Πλίνιο. Αντιθέτως με πολλούς αρχαίους συγγραφείς, τα έργα του Διοσκουρίδη δεν χρειάστηκε να ανακαλυφθούν εκ νέου στην Αναγέννηση, αφού ποτέ δεν εξαφανίστηκαν από τον κύκλο του επαγγελματικού ενδιαφέροντος⁶¹.

Υπάρχουν πολλά ελληνικά χειρόγραφα, καθώς και αραβικές και λατινικές μεταφράσεις των γραπτών του. Κατά τη διάρκεια 1500 χρόνων, ξαναγράφηκαν επανειλημμένα με την προσθήκη εικονογραφήσεων, σχολίων, παρεμβολών από αραβικές και ινδικές πηγές. Πολλά από αυτά τα χειρόγραφα έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα, τα αρχαιότερα από τα οποία χρονολογούνται στον 5ο – 7ο αιώνα μ.Χ.⁶².

Γαληνός

Βίος του Γαληνού

Ο Γαληνός έχει αποτελέσει μια από τις πιο κεντρικές προσωπικότητες στην ιστορία της δυτικής Ιατρικής. Ο ένδοξος ιατρός γεννήθηκε στην Πέργαμο το 131 μ.Χ. και πέθανε στην

---

⁵⁹ Γιάννου- Μέλα 2009, 16-17.

⁶⁰ Τσαγκάλα 2007, 32-36.

⁶¹ Ιστίκογλου 2008, 39-43.

⁶² Τσαγκάλα 2007, 96-99.

Ίδια πόλη το 201 μ.Χ.⁶³ Ο πατέρας του Νίκων τον οδήγησε στις φυσικές επιστήμες, την ιατρική και τη φιλοσοφία υπό την καθοδήγηση του Φιλιάτορα, ενός αριστοτελικού φιλόσοφου και του Κίνκτου, ενός επικούρειου φιλοσόφου. Στα δεκαέξι του χρόνια ο Γαληνός άρχισε τις ιατρικές σπουδές του στην Πέργαμο, όπου παρακολούθησε ανατομές με τον Σάτυρο και στη Σμύρνη με τον Πέλοπα και τον Σαββίνο.⁶⁴ Ήταν ο δεύτερος σπουδαιότερος ιατρός της αρχαιότητας μετά τον Ιπποκράτη. Έχει ασχοληθεί με σχεδόν όλους τους ιατρικούς κλάδους. Έχει κάνει εμπειριστατωμένες μελέτες στην ανατομία, τη φυσιολογία, τη χειρουργική, την οφθαλμολογία (η χειρουργική μέθοδος που χρησιμοποιούσε για τη θεραπεία του καταρράκτη είναι πολύ παρόμοια με αυτή που χρησιμοποιείται σήμερα), τη μαιευτική, την παθολογία, τη θεραπευτική, την υγιεινή και τη φαρμακολογία. Τα πολυσύνθετα φαρμακευτικά σκευάσματα, που ο ίδιος παρασκεύαζε είναι γνωστά στη βιβλιογραφία ως «γαληνικά» και η αντίστοιχη φαρμακοτεχνία ονομάζεται «γαληνική φαρμακευτική».⁶⁵

Συγγραφικό έργο

Ο Γαληνός άφησε τεράστιο συγγραφικό έργο. Πάνω από 350 βιβλία θεωρείται βεβαιωμένο ότι έχουν γραφτεί από τον ίδιο, ενώ για αρκετά άλλα υπάρχουν αμφιβολίες ως προς τη γνησιότητά τους. Από αυτά σώζονται στα Ελληνικά πάνω από 130 έργα, ενώ άλλα σώζονται μόνο σε μετάφραση στα Αραβικά ή σε άλλες γλώσσες. Ο συνολικός όγκος δηλαδή των έργων του που σώζονται είναι πολύ μεγαλύτερος από εκείνον της Ιπποκρατικής συλλογής. Ένα δυσάρεστο γεγονός είναι ότι η πρώτη του πραγματεία για τα φάρμακα κήκε στην πυρκαγιά του Τεμένους της Ειρήνης το 192 μ.Χ., ωστόσο δεν πτοήθηκε και την ξαναέγραψε με περισσότερες προσθήκες.⁶⁶

Γαληνός πραγματεύεται στα έργα του όλους τους τομείς της ιατρικής, όπως υπήρχαν στην εποχή του. Σε μεγάλη έκταση, δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί η προέλευση αυτών που περιλαμβάνονται στα έργα του, τί δηλαδή από αυτά είναι προσωπική του συμβολή και τί έχει πάρει από άλλους. Ο ίδιος δέχεται ότι κύρια πηγή του αποτελεί ο Ιπποκράτης, τον

---

⁶³ Nutton 2018, 375.

⁶⁴ Jouanna 1988, 56-59.

⁶⁵ Krug 2008, 45-48.

⁶⁶ Nutton 2018, 395-396.

οποίο θεωρεί δάσκαλό του και τον εαυτό του συνεχιστή του έργου του Ιπποκράτη. Άλλωστε αρκετά έργα του είναι, στην πραγματικότητα, σχόλια πάνω σε Ιπποκρατικά έργα.⁶⁷

Επιρροές του Γαληνού

Έχει καταστεί σαφές ότι ο Γαληνός τις περισσότερες συνταγές που παραθέτει είναι παρμένες απευθείας και αρκετές φορές αυτολεξεί από έναν μικρό κατάλογο ενδιάμεσων πηγών, όπως από τον Διοσκουρίδη και μια ομάδα συγγραφέων του περασμένου αιώνα, όπως από τον Ήρα από την Καππαδοκία, τον Σερβίλιο Δαμοκράτη, τον Ασκληπιάδη τον Φαρμακίωνα, τον Στατίλιο Κρίτωνα, τον Αρχιγένη και τους δυο Ανδρόμαχους (τον πρεσβύτερο και τον νεότερο), όσον αφορά τη Φαρμακολογία. Η διαφοροποίηση του Γαληνού, όμως, έγκειται στο γεγονός ότι δεν αναπαράγει πάντοτε όσα είπαν εκείνοι χωρίς δικά του σχόλια. Πάντοτε προχωρούσε σε διορθώσεις μιας συνταγής ή προσέθετε μια διαφορετική λύση που πρότεινε είτε από άλλη πηγή είτε από δική του έμπνευση. Η επονομαζόμενη ιερά «ιερό φάρμακο» του Γαληνού για παράδειγμα, ήταν ένα αρκετά πικρό καθαρτικό που το πρότεινε για σχεδόν κάθε είδους πάθησης από πονοκέφαλο μέχρι πόνους περιόδου⁶⁸.

Συμβολή του Γαληνού στη Φαρμακολογία

Ο ίδιος συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη της φαρμακολογίας. Ήταν άνθρωπος με βαθιά γνώση σχετικά με τα φάρμακα, που φυσικά απαντά σε αρκετά τμήματα έργων του, όπως, για παράδειγμα, στις πραγματείες: Θεραπευτική μέθοδος, *Περί κράσεων*, *Υγιεινών* κ.α. Ωστόσο, ο Γαληνός δεν αρκείται μόνο σε αυτά τα έργα, ώστε να δείξει το μεγαλείο της γνώσης του. Στα ακόλουθα έργα φαίνεται καθαρά ότι ήταν γνώστης του αντικειμένου: *Περί της τῶν καθαιρόντων φαρμάκων δυνάμεως*, *Τίνας δεῖ ἐκκαθαίρειν καὶ ποίοις καθαρτηρίοις καὶ πότε*, *Περί κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, *Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*, *Περί συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη*, *Περί ἀντιδότην*, *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς*, *Περί θηριακῆς πρὸς Παμφιλιανόν*, *Περί εὐπορίστων*, *Περί ἀντεμβαλλομένων*.⁶⁹

---

⁶⁷ Jouanna 1988, 47-49.

⁶⁸ Boudon -Millotn & Pardon-Labonnelie 2018, 33-36.

⁶⁹ Κουτρομπάς 2010, 25-26.

Ένα έργο το οποίο αποτελεί «εγχειρίδιο της φαρμακολογίας» είναι το *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*. Χωρίς καμία αμφισβήτηση θεωρείται το πιο σημαντικό έργο του Γαληνού. Με αυτό το έργο εισάχθηκαν νέες θεωρητικές βάσεις της φαρμακολογίας και παράλληλα ενσωματώθηκε ο θεραπευτικός μηχανισμός των φαρμάκων στο φυσιολογικό- παθολογικό σύστημα της ιατρικής του διδασκαλίας. Ας μην ξεχνάμε ότι το παραπάνω έργο χρειάστηκε είκοσι χρόνια συγγραφής από τον Γαληνό⁷⁰.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω (βλ. φάρμακο), στη γαληνική φαρμακολογία μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτό ότι ο Γαληνός αποδέχεται την αρκετά ρευστή αριστοτελική διάκριση⁷¹ ανάμεσα στο φάρμακο και την τροφή. Σύμφωνα με τον Γαληνό, ως φάρμακο ορίζεται κάθε ουσία που δεν εξομοιώνεται με τον ανθρώπινο οργανισμό και επιδρά σε αυτόν, μεταβάλλοντας μία ή περισσότερες από τις πρωταρχικές ποιότητες (θερμότητα, υγρότητα, ψυχρότητα, ξηρότητα) που τον συγκροτούν, ενώ αντίστοιχα η τροφή προσδιορίζεται ως οποιαδήποτε ουσία εξομοιώνεται με τον ανθρώπινο οργανισμό και συμβάλλει στην αύξησή του.⁷² Σε μια άλλη περίπτωση το φάρμακο μπορεί να μετονομαστεί σε δηλητήριο. Αυτό μπορεί να γίνει όταν το φάρμακο δεν επιδρά θετικά στον οργανισμό και έχει ως αποτέλεσμα να βλάπτει.

Τα φάρμακα διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τα απλά φάρμακα⁷³ και τα σύνθετα φάρμακα. Απλά ονομάζονται τα φάρμακα που είναι ουσίες «αυτοφυείς», δηλαδή βρίσκονται στη φυσική τους κατάσταση, όπως υπάρχουν και συλλέγονται ελεύθερα από τη φύση. Αντίθετα, τα σύνθετα φάρμακα είναι φαρμακευτικά σκευάσματα που παρασκευάζονται από την ανάμειξη δύο ή περισσότερων φαρμακευτικών ουσιών.

---

⁷⁰ Longrigg 2003, 56-58. Κουτρομπάς 2010, 28-30

⁷¹ Ο Αριστοτέλης στο βιβλίο του *«Περὶ Αἰσθήσεως καὶ Αἰσθητῶν»*, συγκεκριμένα στο 442a αναφέρεται σε μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα θεωρία, βάσει της οποίας υποστηρίζει αυτό που η αρχαία Ελλάδα θεωρεί δεδομένο: Το Φάρμακό μας είναι η τροφή μας.

⁷² Γεώργιος Παπαδόπουλος 102^ο τεύχος, *Τα φάρμακα στην Αρχαία Ελλάδα. Ανάμεσα στο μύθο, τη λαϊκή εμπειρική θεραπευτική και την επιστήμη*, 32-34.

⁷³ Γαληνού, *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους* (XIII. 188,18 – 189,3): ἐν μὲν οὖν τῇ περὶ τῶν ἀπλῶν φαρμάκων πραγματεία δι' ἔνδεκα βιβλίων γεγραμμένη τὴν δύναμιν ἑκάστου τῶν αὐτοφυῶν φαρμάκων, ὅπως ἂν τις εὕρισκοι μεθόδῳ διήλθομεν.

Εμφανώς επηρεασμένος από τον Αριστοτέλη,⁷⁴ ο Γαληνός εισάγει στη μελέτη των απλών φαρμάκων την πραγματική και τη δυναμική έννοια του φαρμάκου, διακρίνοντας το *ένεργεια*⁷⁵ από το *δυνάμει* φάρμακο. Συνεπώς, κάθε ουσία που μπορεί να χαρακτηριστεί ως φάρμακο διακρίνεται σε *ένεργεια*,⁷⁶ που σημαίνει ότι το φάρμακο πραγματώνει την επίδραση του και *δυνάμει*⁷⁷, που σημαίνει με σύγχρονους όρους ότι «έχει τη δυνατότητα» να λειτουργήσει ως φάρμακο, εφόσον δεν παρεμβληθεί κάποιος εξωτερικός παράγοντας. Από την άλλη μεριά υπάρχουν όλες εκείνες οι πολυποίκιλες δυνάμεις των φαρμάκων, τις οποίες συναντήσαμε στον Διοσκουρίδη, τις οποίες ο Γαληνός αποδέχεται και χρησιμοποιεί – και οι οποίες, εξ άλλου, φαίνεται ότι ήταν γενικά αποδεκτές στην εποχή του.

---

⁷⁴ Β. Κάλφας, Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη 2015, 75.

⁷⁵ Γαληνοῦ, *Περὶ κράσεων* (I. 646K,1 – 647,): Ὅτι μὲν οὖν ἕκαστον τῶν ἐνεργείᾳ θερμῶν καὶ ψυχρῶν καὶ ξηρῶν καὶ ὑγρῶν ἢ τῷ τὴν ἄκραν δεδέχθαι ποιότητα τοιοῦτον εἶναι φαμεν ἢ ἐπικρατήσῃ τινὸς ἐξ αὐτῶν ἢ πρὸς τὸ σύμμετρον ὁμογενὲς παραβάλλοντες ἢ πρὸς ὅτιοῦν τῶν ἐπιτυχόντων, ἔμπροσθεν εἴρηται. δέδεικται δὲ καί, ὡς ἂν τις μάλιστα δύναται διαγιγνώσκῃ ἀκριβῶς αὐτά. λοιπὸν δ' ἂν εἴη περὶ τῶν δυνάμει τοιούτων διελθεῖν αὐτὸ πρότερον ἐξηγησαμένους τοῦνομα τί ποτε σημαίνει τὸ δυνάμει. σύντομος δὲ καὶ ῥάστη καὶ σαφὴς ἡ ἐξήγησις. ὁ γὰρ ἂν ὑπάρχῃ μὲν μήπω τοιοῦτον, οἷον λέγεται, πέφυκε δὲ γενέσθαι, δυνάμει φαμὲν ὑπάρχειν αὐτό· λογικὸν μὲν τὸν ἄρτι γεγεννημένον ἄνθρωπον, πτηνὸν δὲ τὸν ὄρνιν, καὶ θηρατικὸν μὲν τὸν κύνα, ταχὺν δὲ τὸν ἵππον, ὅπερ ἔσεσθαι πάντως ἕκαστον αὐτῶν μέλλει μηδενὸς τῶν ἔξωθεν ἐμποδῶν αὐτῷ γενομένου, τοῦθ' ὡς ὃν ἤδη λέγοντες. ὅθεν οἶμαι καὶ δυνάμει ταῦτα πάντα φαμὲν ὑπάρχειν, οὐκ ἐνεργείᾳ

⁷⁶ Nutton 2018, 387-388.

⁷⁷ Γαληνοῦ, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων* (XI. 529,1 – 4): ἐνεργείᾳ μὲν γὰρ οἱ ἄερες θερμοὶ, δυνάμει δὲ τὰ φάρμακα. τὸν μὲν γὰρ ἄερα θερμὸν οὐχ ἡμεῖς αὐτοὶ ποιοῦμεν, ἀλλ' ὅτι τοιοῦτῳ πλησιάζομεν.

Περαιτέρω οι φαρμακευτικές ιδιότητες και κατ' επέκταση τα φάρμακα διακρίνονται σε καθ' αὐτά,⁷⁸ και κατά συμβεβηκός.⁷⁹ Τα καθ' αὐτά εμφανίζουν τις κατά την φύση τους φαρμακολογικές ιδιότητες. Αποτελούν, δηλαδή, απλές φαρμακευτικές ουσίες, οι επιδράσεις των οποίων στον ανθρώπινο οργανισμό είναι αποτέλεσμα των αρχικών ιδιοτήτων που εκπορεύονται από τη φύση τους, χωρίς να έχουν επηρεαστεί ή μεταβληθεί από οποιοδήποτε εξωτερικό παράγοντα.⁸⁰

Στον αντίποδα, ως κατά συμβεβηκός χαρακτηρίζονται εκείνες οι ιδιότητες των φαρμάκων τις οποίες συμπτωματικά ή κατά τύχη έχουν προσλάβει τα φάρμακα λόγω κάποιας επίκτητης ποιότητας και έτσι αυτά συμπεριφέρονται περιστασιακά σύμφωνα με τις ιδιότητες της επίκτητης αυτής κράσης.

Αν και ο Γαληνός επηρεάστηκε από τον Αριστοτέλη, έχει πάντα ως γνώμονα τη διδαχή του Ιπποκράτη για τους τέσσερις χυμούς. Αυτή η θεωρία διατυπώνεται στο Ιπποκράτειο Corpus και συγκεκριμένα στο *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου*.⁸¹ Ο Γαληνός προσπαθεί να ενσωματώσει στα φάρμακα και κυρίως στις δυνάμεις που αυτά εμπεριέχουν τις τέσσερις

---

⁷⁸ Γαληνοῦ, *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων* (XI. 542,14 – 543,3): ἕκαστον τῶν σωμάτων ἤτοι θερμὸν, ἢ ψυχρὸν, ἢ ξηρὸν, ἢ ὑγρὸν λέγεται τε καὶ φαίνεται ποτὲ μὲν κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ἐστίν, ποτὲ δὲ ἐπίκτητόν τινα ποιότητα προσειληφός. ἔθος δ' ἐστίν ἡμῖν λέγειν τὸ μὲν κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν πρώτως τε καὶ καθ' ἑαυτὸ καὶ δι' ἑαυτὸ δυνάμει τοιοῦτον ὑπάρχειν τε καὶ φαίνεσθαι τὸ δὲ τὴν ἐπίκτητον προσειληφός ποιότητα κατὰ τι συμβεβηκός εἶναι καὶ φαίνεσθαι τοιοῦτον.

⁷⁹ Γαληνοῦ, *Περὶ κράσεων* (I. 687,18 – 688,5): κρίσις δὲ τοῦ κατὰ συμβεβηκός ἢ τε διάθεσις καὶ ὁ χρόνος· ἢ μὲν διάθεσις, εἰ ἀπλή καὶ μία· τῷ χρόνῳ δ' ἢ κρίσις διορίζεται κατὰ τάδε. τὸ μὲν ἅμα τῷ προσερχθῆναι ψύχειν ἢ θερμαίνειν ἐναργῶς φαινόμενον εἴη ἂν δήπου καθ' ἑαυτὸ τε καὶ δι' ἑαυτὸ τοιοῦτον· τὸ δ' ἐν τῷ χρόνῳ τάχ' ἂν ἕκ τινος συμβεβηκότος εἰς τοῦτ' ἄγοιτο.

⁸⁰ Κουτρομπάς 2010, 111

⁸¹ Ἰπποκράτους, *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου* (VI. 38,19 – 40,6): Τὸ δὲ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἐν ἑωυτῷ αἷμα καὶ φλέγμα καὶ χολὴν ξανθὴν τε καὶ μέλαιναν, καὶ ταῦτ' ἐστὶν αὐτέω ἢ φύσις τοῦ σώματος, καὶ διὰ ταῦτα ἀλγέει καὶ ὑγιαίνει. Ὑγιαίνει μὲν οὖν μάλιστα, ὁκόταν μετρίως ἔχη ταῦτα τῆς πρὸς ἄλληλα κρήσιος καὶ δυνάμιος καὶ τοῦ πλήθεος, καὶ μάλιστα μεμιγμένα ἢ· ἀλγέει δὲ ὁκόταν τι τουτέων ἔλασσον ἢ πλέον ἢ ἢ χωρισθῆ ἔν τῷ σώματι καὶ μὴ κεκρημένον ἢ τοῖσι σύμπασι

ποιότητες: θερμότητα, ψυχρότητα, ξηρότητα και υγρότητα από τις οποίες συγκροτούνται οι τέσσερεις υποκρατικοί χυμοί: αίμα, φλέγμα, κίτρινη και μαύρη χολή.

Ο Γαληνός πιστεύει ότι μια φαρμακευτική ουσία έχει τόσες δυνάμεις όσες και οι ενέργειες που εμφανίζει. Η επίδραση και η δύναμη των φαρμάκων είναι η δραστική αιτία η οποία ευθύνεται για τα αποτελέσματα που έχει η λήψη των φαρμάκων στον ανθρώπινο οργανισμό. Με άλλα λόγια, η δύναμη ενός φαρμάκου είναι το ενεργό αίτιο που προκαλεί μεταβολή της υπάρχουσας κατάστασης του οργανισμού. Παραδείγματος χάριν, η αλόη⁸² παρουσιάζει ταυτοχρόνως μια πληθώρα φαρμακευτικών δυνάμεων, όπως καθαρκτική και τονωτική του στομάχου, συγχρόνως όμως εμπεριέχει και δύναμη κολλητική των τραυμάτων, επουλωτική των ελκών, και ξηραντική δύναμη που περιορίζει την υγρότητα των βλεφάρων (παρακάτω θα γίνει λόγος για την υγρότητα των βλεφάρων). Εν κατακλείδι μια φαρμακευτική ουσία μπορεί να έχει παραπάνω από μια ευεργετική ιδιότητα στον ανθρώπινο οργανισμό.⁸³

Κάτι που χαρακτηρίζει τη φαρμακολογία του Γαληνού είναι ότι χρησιμοποιεί σε μεγάλη έκταση σύνθετα φάρμακα, δηλ. μίγματα από διάφορα απλά φάρμακα (βότανα ή άλλα) – μερικές φορές από ένα μεγάλο αριθμό απλών φαρμάκων. Παρόλο που αυτό δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά με τον Γαληνό, σ' αυτόν αποκτά ιδιαίτερη σημασία και γίνεται ένα βασικό χαρακτηριστικό της φαρμακολογίας του. Αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς συγκρίνοντας τα φάρμακα του Γαληνού με εκείνα του Διοσκουρίδη.

Στροφή στη Φαρμακολογία

Ο Γαληνός τόνιζε συνεχώς ότι δεν ήταν αρκετό να μελετήσει μονάχα κάποιος τα ορθά βιβλία και να έχει αποκτήσει μια θεωρητική κατανόηση της Ιατρικής. Η εν λόγω μελέτη πρέπει να συμπληρωθεί με βιοματική πρακτική. Στη συνέχεια πρέπει να ενισχυθεί και από τη Φιλοσοφία. Ο Γαληνός κατά καιρούς εξέφρασε την συμπάθεια του περισσότερο προς τους Εμπερικούς. Επιδίωξε μια ενιαία ιατρική τέχνη, στην οποία η αποτελεσματική

---

⁸² Grivas 2018, 531-540.

⁸³ Jouanna 2018, 26-27.

θεραπεία των ασθενών εξαρτιόταν από τη βαθιά κατανόηση του σώματος σε συνδυασμό με μια ευρεία γνωριμία με όλους τους τύπους θεραπειάς.⁸⁴

Στράφηκε στη φαρμακολογία θέλοντας να ρυθμίσει την οποιαδήποτε διαταραχή του ανθρώπινου οργανισμού, χρησιμοποιώντας ένα φάρμακο αντίθετης ποιότητας ή ενέργειας για να αποκαταστήσει την αρχική ισορροπία του σώματος. Ωστόσο, για να επιτευχθεί αυτό θα έπρεπε κάποιος να γνωρίζει για ποιο λόγο να χρησιμοποιηθεί το εν λόγω φάρμακο αλλά και ποιά είναι η δραστική ουσία του. Οι απόψεις του Γαληνού συχνά συμφωνούσαν με τους Εμπειρικούς και είχε δεχτεί ότι η χρήση ενός φαρμάκου που είχε ήδη αποδεχτεί αποτελεσματικό θα μπορούσε να λειτουργήσει θετικά και τις υπόλοιπες φορές, αλλά στην περίπτωση που κάποιος αντιμετώπιζε έναν άγνωστο ασθενή και μια αβέβαιη κατάσταση το να στηριχτεί απλώς σε παλαιότερες περιπτώσεις ήταν σαν να εμπιστεύεται μάλλον την τύχη και όχι την κρίση του. Ο σωστός γιατρός είναι αυτός που μπορεί να προσαρμόζει τα φάρμακα ανάλογα με τον ασθενή και την ασθένεια, αλλά και να έχει και τη γνώση γιατί ένα φάρμακο μπορεί να έχει καλύτερες ιαματικές ιδιότητες από ένα άλλο.⁸⁵

Ο Γαληνός, θα μπορούσαμε να πούμε, ότι ξεπέρασε τους προγενέστερους του και έκανε ένα κράμα ποικίλων προσεγγίσεων του Διοσκουρίδη και του Σκριβόνιου Λάργου. Ήταν ακριβής στη μελέτη των ιδιοτήτων που είχαν τα φάρμακα (κατά κύριο λόγο των απλών, παρά των σύνθετων) και τα συσχέτιζε στενά με τις στοιχειώδεις ιδιότητες που εντόπιζε στο σώμα και στο αριστοτελικό Σύμπαν του. Το πόρισμα του ήταν ότι τα πιο πολλά φάρμακα δρουν στο σώμα με μια ή περισσότερες από τις τέσσερις πρωταρχικές ιδιότητες, *θερμόν, ψυχρόν, ύγρόν και ξηρόν*, αλλά υπήρχε άλλη μια κατηγορία φαρμάκων, των οποίων η δραστηριότητα δεν μπορούσε εύκολα να προσδιοριστεί με μελέτησε μια ή σε οποιοδήποτε ζεύγος των ιδιοτήτων, αλλά η αποτελεσματικότητά της είχε αποδειχθεί με μακρά πείρα.⁸⁶ Ο Γαληνός θεωρούσε ότι τα φάρμακα ενεργούσαν μέσω της «συνολικής ουσίας» τους, τα μεμονωμένα συστατικά τους αναμειγνύονταν έτσι ώστε να παράγουν έναν νέο και πιο αποτελεσματικό συνδυασμό. Τα περισσότερα από τα «ισχυρότερα» φάρμακα του Γαληνού, συμπεριλαμβανομένων των καθαρτικών, των δηλητηρίων και

---

⁸⁴ Jouanna 2018, 11-18.

⁸⁵ Grant 2000, 152.

⁸⁶ Nutton 2018, 380-381.

των λιγότερο δηλητηριωδών, εντάσσονταν σε αυτή την κατηγορία, η οποία προσέφερε έναν τρόπο καταγραφής πολλών φαρμάκων που χρησιμοποιούνταν από καιρό εμπειρικά.⁸⁷ Εν αντιθέσει, τα φάρμακα που οι ιδιότητες τους ήταν να αντισταθμίζουν την περίσσεια ή την έλλειψη των ίδιων ιδιοτήτων στον ασθενή, ενεργούσαν απευθείας στο σημείο που επηρεάστηκε μέσω κάποιας συγγένειας με αυτό. Για παράδειγμα, ένα φλεγματοαγωγό προσέλκυε φλέγμα, ένα χολαγωγό προσέλκυε υπερβολική χολή και απομάκρυνε από το σώμα γρήγορα και αποτελεσματικά.⁸⁸

Ο Γαληνός μέσω της μελέτης του για τα φάρμακα μπόρεσε να ενώσει δυο ιδιαίτερες πτυχές της Φαρμακολογίας. Αυτό αναφέρεται στην πραγματεία *Περὶ κράσεως καὶ δυνάμεως τῶν ἀπλῶν φαρμάκων*, μελέτησε πως και γιατί μεμονωμένες ουσίες ενεργούσαν έτσι πως ενεργούσαν. Επίσης, στις δυο πραγματείες του *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων* διερεύνησε το πόσο κατάλληλα ήταν για τη θεραπεία μέσα από δυο συμπληρωματικές προοπτικές, εκείνη του προσβεβλημένου μορίου του σώματος και εκείνη των διαθέσιμων τύπων φαρμάκων. Ο Γαληνός δεν τις θεωρούσε ως ξεχωριστές μεθοδολογίες. Αντιθέτως, όλες θεωρούνταν μέρος μιας ενιαίας γενικής αντίληψης της Θεραπευτικής και ενός έργου με το οποίο ασχολήθηκε σχολαστικά παραπάνω από μισό αιώνα.

Ο Γαληνός έγινε κυρίως γνωστός και για τις προσωπικές του πινελιές που είχε προσθέσει στις φαρμακευτικές συνταγές. Επέμενε συχνά ότι αυτό που έκανε ήταν να ανακαλύψει μια κατάλληλη «μέθοδο», «επιχειρηματολογία» ή «συλλογιστική», σε ένα γνωστό θέμα, το οποίο κάποιοι άλλοι για αρκετό χρονικό διάστημα το είχαν χειριστεί εμπειρικά. Ωστόσο, η θεωρητική του καινοτομία δεν σταμάτησε εδώ, δήλωσε τη δυσαρέσκεια του σε ένα πρότυπο το οποίο, όπως και ο Διοσκουρίδης, προχωρούσε σε περιγραφή των φαρμάκων μόνον με βάση την ιδιότητα τους να ενεργούν με συγκεκριμένο τρόπο.⁸⁹ Η εν λόγω διατύπωση ήταν τόσο αμφίσημη όσο και μη βοηθητική, επειδή δεν ήταν αρκετά σαφής για να αντιληφθούν τα διαφορετικά αποτελέσματα που θα μπορούσαν να επιτευχθούν χορηγώντας, παραδείγματι ένα καθαρτικό και όχι κάποιο άλλο φάρμακο, και αυτό φαίνεται από το ότι δεν λαμβάνει καθόλου υπόψιν τον ασθενή στον οποίο χορηγούνταν.

---

⁸⁷ Κατσούρης 2017, 315-318.

⁸⁸ Nutton 2018, 378-385.

⁸⁹ Jouanna 2019, 11-14.

Ας πούμε ένας γιατρός κατά την εποχή του Ιπποκράτη, που επιθυμούσε να διαλέξει μια θεραπεία σωστή για τον ασθενή, απαιτούσε μια πιο βαθιά κατανόηση της δράσης των φαρμάκων.

Θέλοντας να φέρει λύση στο πρόβλημα προχώρησε στην ταξινόμηση των φαρμάκων ανάλογα με την δραστική τους ουσία σε τέσσερις κατηγορίες, αδύνατη, μέτρια, ισχυρή και υπερβολικά ισχυρή και καθεμιά από τις οποίες υποδιαιρέθηκε περαιτέρω σε τρεις: μικρή, μέτρια και ουσιαστική. Στη μια πλευρά του φάσματος ήταν ουσίες τόσο δυνατές και δραστικές, ώστε η παραμικρή χρήση τους είχε ως αποτέλεσμα την γρήγορη και άμεση καταστροφή του μέρους του σώματος ή ακόμη χειρότερα και τον θάνατο του ασθενούς, όπως για παράδειγμα κάποια καυστικά φάρμακα και δηλητήρια⁹⁰. Στην άλλη πλευρά υπήρχαν τα απλά βότανα, η δράση των οποίων ήταν περίπου εντελώς ανεπαίσθητη, για εφαρμογή σε περιπτώσεις, στις οποίες απαιτείται άκρα ηπιότητα ή ακρίβεια θεραπείας.

Τελειώνοντας, όλα τα φαρμακολογικά συγγράμματα του Γαληνού παρουσιάζουν τον τυπικό συνδυασμό της ευφυούς συλλογιστικής, της λεπτομερούς παρατήρησης και των εμπειρικών δοκιμών παράλληλα με μια πλήρης πάθους ώθηση να διορθώσουν τα λάθη των άλλων και να αναδείξουν την υπεροχή τους. Πίστευε ότι ο ιδανικός γιατρός, που εκπροσωπείται από τον Ιπποκράτη, ταιριάζει τη λογική και την εμπειρία, τη μελέτη των βιβλίων και τις προσωπικές ικανότητες, τις φαρμακευτικές του γνώσεις και την ορθή κρίση. Το σίγουρο είναι ότι έχει συμβάλλει αρκετά στην φαρμακευτική και άνοιξε ένα νέο δρόμο για τους μεταγενέστερους.

Συνταγές με χρήση φαρμακευτικών φυτών στους παπύρους

Από την αιγυπτιακή παράδοση μπορεί να αντλήσει κανείς πληροφορίες για την αρχαία ιατρική.⁹¹ Από τη δεύτερη χιλιετία π.Χ. υπάρχουν στη διάθεση μας αρκετά (κυρίως)

---

⁹⁰ Krug 2008, 65-68. Κουτρομπάς 2010 42-46.

⁹¹ Η αιγυπτιακή ιατρική όπως αντικατοπτρίζεται στους επιζώντες πάπυρους εκτείνεται για μεγάλο χρονικό διάστημα από το 1800 π.Χ. έως την Πτολεμαϊκή εποχή, μια μετα-Ιπποκρατική εποχή, χωρίς να υποστεί κάποια αξιοσημείωτη σημαντική εξέλιξη. Αυτή η προσπάθεια σύγκρισης φαίνεται ακόμη πιο δικαιολογημένη επειδή η φαρμακοποιία της Ιπποκρατικής ιατρικής αναφέρει ρητά προϊόντα από την Αίγυπτο, όπως νιτρικά, στυπτηρία και λάδι, όλα αυτά μαρτυρούν

ιερατικά ιατρικά χειρόγραφα και από εκεί προέρχονται οι κύριες πηγές γνώσης της αιγυπτιακής ιατρικής. Η ελληνορωμαϊκή περίοδος αντιπροσωπεύεται από μερικά δημοτικά ιατρικά χειρόγραφα εκ των οποίων τα περισσότερα είναι γραμμένα στα ελληνικά, ενώ έχουμε, επίσης, μια γενναιόδωρη λογοτεχνία στα ελληνικά και τα λατινικά που μεταδίδεται μέσω της μεσαιωνικής παράδοσης.⁹² Οι δημοτικοί ιατρικοί πάπυροι εμφανίζονται ως συνέχεια της παλαιότερης αιγυπτιακής ιατρικής που λειτουργεί, παράλληλα, αλλά και μετά βίας αλληλοεπιδρά με το ελληνικό φάρμακο που εισήχθη στην Αίγυπτο κατά την ελληνιστική περίοδο. Επιπλέον, οι Έλληνες ιατρικοί συγγραφείς έγραψαν κείμενα που αναγνωρίζονται από τη μεσαιωνική παράδοση. Υπάρχουν δώδεκα σωζόμενα ιατρικά χειρόγραφα της 2^{ης} χιλιετίας και τα περισσότερα είναι εκπαιδευτικά κείμενα ή κείμενα αναφοράς. Οι συγγραφείς εκείνης εποχής δεν είναι φημισμένοι γιατροί ή θεραπευτές.⁹³

Οι πάπυροι Edwin Smith και Ebers, είναι οι πιο μεγάλοι και ιστορικά σημαντικοί πάπυροι των σωζόμενων αιγυπτιακών ιατρικών χειρογράφων. Ο πάπυρος Ebers είναι ένα καλλιγραφικό και ογκώδες ρολό, μήκους περίπου είκοσι μέτρων, που περιέχει σχεδόν εννιακόσια τμήματα κειμένου σε εκατό στήλες στην μπροστινή πλευρά και άλλες οκτώ στήλες στο πίσω μέρος. Για παράδειγμα, ένα τμήμα αποτελείται από περίπου εκατό συνταγές για ασθένειες της κοιλιάς, αν και τα περισσότερα τμήματα είναι πολύ πιο σύντομα.⁹⁴ Υπάρχουν συγκριτικά λίγα από τα επίσημα κείμενα διάγνωσης και θεραπείας. Ένα μοναδικό και αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό σε αυτόν τον πάπυρο, είναι ένα θεωρητικό τμήμα που περιγράφει τις συνδέσεις που υπάρχουν μεταξύ της καρδιάς και των αγγείων. Από την άλλη πλευρά ο πάπυρος Smith είναι σημαντικά πιο μικρός και οι δεκαεπτά στήλες κειμένου στην πρόσοψή του είναι αφιερωμένες σε μια συλλογή από κείμενα διάγνωσης και θεραπείας, τα οποία χαρακτηρίζονται από το αντικείμενό - τη

τουλάχιστον εμπορικές ανταλλαγές, αν όχι επιρροή ενός φαρμάκου σε το άλλο. Μελέτες για την αιγυπτιακή παρουσία στη φαρμακοποιία Ελλήνων ή Λατίνων συγγραφέων, όπως ο Διοσκορίδης, ο Κέλσος ή ο Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, παρατηρούν την ίδια τάση.

⁹² Pommerening 2009, 1-5.

⁹³ Bagnall 2009, 375.

χειρουργική, θεραπεία των τραυμάτων - ενός σώματος που έχει πληγεί, ξεκινώντας από το κεφάλι και προχωρώντας προς τα κάτω. Στο πίσω μέρος, το ίδιο χέρι έχει γράψει μια σύντομη συλλογή από ξόρκια κατά των επιδημιών και μερικές ιατρικές και καλλυντικές συνταγές.⁹⁵

Οι φαραωνικοί ιατρικοί πάπυροι παρουσιάζουν μεγαλύτερη χρονολογική διασπορά από τους μαθηματικούς παπύρους, και παρόλο που υπάρχει ένα τεκμηριωμένο κενό μεταξύ των αιγυπτιακών κειμένων της δεύτερης χιλιετίας και εκείνων της ελληνορωμαϊκής περιόδου με αρκετά μικρότερη διάρκεια, μόνο επτά αιώνων και με επίκεντρο το πρώτο μισό του την πρώτη χιλιετία π. Χ. Τα πιο προφανή ερωτήματα που εγείρονται από τα κείμενα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου είναι, πόση συνέχεια παρουσιάζουν με τα φαραωνικά κείμενα, και αν υπάρχουν ενδείξεις αλληλεπίδρασης μεταξύ των γηγενών ιατρικών γνώσεων και των ξένων φαρμάκων (της Εγγύς Ανατολής και στη συνέχεια των Ελλήνων). Στο σημερινό επίπεδο της επιστήμης φαίνεται ότι τουλάχιστον ως λογοτεχνική παράδοση (και αυτό αποδεικνύουν κυρίως οι πάπυροι), η ελληνιστική- αιγυπτιακή ιατρική ακολούθησε σχεδόν τις ίδιες γραμμές όπως και στη δεύτερη χιλιετία, ακολουθώντας τις ίδιες μορφές έκφρασης για διαδικασίες και συνταγές. Το σώμα των κειμένων είναι μικρό και αποσπασματικό, ωστόσο, δεν θα εκπλαγεί κανείς αν εν ευθέτω χρόνω έρθουν στο φως αδιαμφισβήτητες περιπτώσεις υλικού που μεταδόθηκε από τα ελληνικά στα αιγυπτιακά ή αντίστροφα, παραλληλίζοντας αυτό που γνωρίζουμε με το ό,τι συνέβη στα μαθηματικά, την ιατρική, την αστρονομία και την αστρική μαντεία.

Όσον αφορά την ελληνορωμαϊκή παράδοση, τη σήμερον εποχή υπάρχουν διακόσιοι και τριακόσιοι ελληνικοί πάπυροι με ιατρικό περιεχόμενο γνωστό. Το σχεδιαζόμενο *Corpus dei Papiri Greci di Medicina* της Andorlini περιλαμβάνει εκδόσεις και επανεκδόσεις όλου αυτού του υλικού. Επιπλέον, οι πάπυροι αναφέρονται περιστασιακά σε θέματα που σχετίζονται με ποικίλους βαθμούς στην άσκηση της ιατρικής, και ένας αριθμός παπύρων αναφέρει μεμονωμένα γιατρούς. Τα εφήμερα ιατρικά έγγραφα, τα οποία φυσικά λείπουν εντελώς από το σώμα της ιατρικής βιβλιογραφίας στη μεσαιωνική παράδοση, αφθονούν με τη μορφή μικρών θραυσμάτων παπύρου, περγαμηνής και όστρακα. Στα σωζόμενα ιατρικά κείμενα υπάρχουν ετικέτες φαρμάκων (από την ύστερη αρχαιότητα κυρίως),

---

⁹⁵ Breasted 1930, 23. Bagnall 2009, 377. Reggiani 2019, 170-177.

κατάλογοι προϊόντων, συνταγές για διάφορες ασθένειες αλλά και μεμονωμένες. Επίσης, υπάρχουν σωζόμενα έγγραφα ιατρικών συνταγών που προορίζονταν για ασθενείς για να αντιμετωπίσουν την εκάστοτε ασθένεια που τους ταλαιπωρούσε. Στις συλλογές συνταγών, οι οποίες υπάρχουν και ομαδοποιημένες ανά κατηγορία π.χ. κατηγορία της θλίψης ή το προσβεβλημένο μέρος του σώματος, χρησίμευσαν ως κείμενα αναφοράς. Οι περισσότερες από αυτές τις πρακτικά προσανατολισμένες συλλογές δεν θα ήταν συγγραφικές, δημοσιευμένες πραγματείες αλλά μάλλον προσωπικές και παραδοσιακές συλλογές.

Οι γιατροί προφανώς κατείχαν χειρόγραφα των ιατρικών αρχών του παρελθόντος, και τα γούστα τους δεν ήταν ριζικά αντίθετα από εκείνα των μελετητών των οποίων οι βιβλιοθήκες τροφοδοτούσαν τη μεσαιωνική παράδοση των χειρογράφων. Μεταξύ των περίπου τριάντα γνωστών παπύρων που αντιπροσωπεύουν θραύσματα έργων που κατά τα άλλα έχουν διασωθεί, σχεδόν, τα δύο τρίτα προέρχονται από έργα στο Ιπποκράτειο Σώμα. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι αυτά περιλαμβάνουν αρκετά χειρόγραφα των Επιδημιών και των Επιστολών, κείμενα που μπορεί να είχαν ελάχιστη πρακτική εφαρμογή, μπορούμε να συμπεράνουμε έντονο ενδιαφέρον για το εν λόγω επάγγελμα που αποκολλήθηκε από την καθημερινή χρησιμότητα. Ο Γαληνός, είναι ο επόμενος πιο δημοφιλής συγγραφέας, αν και υστερεί πολύ σε σχέση με τον Ιπποκράτη. Είναι ένα ενδιαφέρον μέτρο για το πόσο σύντομα η φήμη του εξαπλώθηκε στην Αίγυπτο ότι θα δούμε ένα αντίγραφο του *De Placitis* του από την Ερμούπολη, *P.Mu ñch. II 43 b BKT*, που χρονολογείται παλαιογραφικά στην αρχή του του τρίτου αιώνα, άρα πολύ κοντά στη ζωή του συγγραφέα.⁹⁶

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, φυσικά, τα κείμενα που δεν επιβίωσαν από τη μεσαιωνική μετάδοση. Λαμβάνοντας υπόψη την απλή ποσότητα του κειμένου σε αυτούς, αυτό που οι πάπυροι να προσθέσει στο σώμα των «λογοτεχνικών» ιατρικών πραγματειών που έχουμε στη διάθεση μας είναι αναλογικά πολύ μικρές, αλλά αυτό δεν αποτελεί επαρκές μέτρο της ιστορικής τους αξίας. Ένα σημαντικό πρόβλημα που μας δημιουργεί η επιλεκτικότητα της μεσαιωνικής χειρόγραφης παράδοσης είναι η πλήρης απουσία πρωτότυπων ιατρικών συγγραμμάτων από την ελληνιστική περίοδο (εκτός, πιθανώς, από

---

⁹⁶ Hanson, 1985, 25-47.

έναν ή δυο ύστερα στοιχεία που περιλαμβάνονται στο Ιπποκράτειο Corpus).⁹⁷ Από τον Ηρόφιλο και τον Ερασίστρατο τον τρίτο αιώνα. Για τις γνώσεις που έχουμε για την επαναστατική ανατομική και φυσιολογική ερευνητικά προγράμματα που διεξήχθησαν από τον Ηρόφιλο και τον Ερασίστρατο τον τρίτο αιώνα π. Χ., η επακόλουθη άνοδος των ιατρικών αιρέσεων και η διαμάχη μεταξύ των εμπειρικών και των δογματικών αντιπάλων τους, εξαρτόμαστε σε μεγάλο βαθμό από μεταγενέστερες αναφορές, κυρίως στα έργα του Γαληνού. Αλλά ο Γαληνός, αν και γενναιόδωρος με τις συζητήσεις του και επικρίνει τους προκατόχους του, δεν είναι ίσως απόλυτα αντικειμενικός.

Στο παρακάτω κεφάλαιο θα τεθούν υπό συζήτηση δυο φαρμακευτικές. Η πρώτη περιλαμβάνει συνταγή για οφθαλμούς και περιλαμβάνει άλλες πέντε. Ο γραφέας της εν λόγω συνταγής αναφέρει τα συστατικά που χρειάζεται να δημιουργηθεί το κολλύριο για τα μάτια, το οποίο ανακουφίζει τους οφθαλμούς από φαγούρα, πόνο και σίγουρα λειτουργεί ως καθαρκτικό για οποιαδήποτε μόλυνση αλλά μέσα θα δούμε, επίσης, και συνταγή για *βραχέα βλέφαρα* κ.α. Στην άλλη συνταγή θα δούμε έναν πάπυρο που δίνει φαρμακευτικές συνταγές για την παρασκευή φαρμάκων με τη χρήση των θεραπευτικών φυτών για διάφορες ασθένειες. Αυτό που μπορεί να αντιληφθεί κανείς είναι ότι ο γραφέας εκείνης της περιόδου πρέπει να γνώριζε καλά τις θεραπευτικές ιδιότητες του κάθε φυτού.

Οι παρούσες συνταγές επιλέχθηκαν σκόπιμα διότι περιλαμβάνουν ένα αρκετά μεγάλο φάσμα, από τον θησαυρό που υπάρχει, των θεραπευτικών φυτών. Ωστόσο, εμείς θα τις δούμε υπό το πρίσμα του Διοσκουρίδη και του Γαληνού τους δυο μεγαλύτερους φαρμακολόγους της αρχαίας ιατρικής. Χωρίς, βέβαια, να μειώσω το έργο τον υπόλοιπων ιατρών και φαρμακολόγων της αρχαιότητας.

Οφθαλμολογικές παθήσεις

Τίτλος: ***O. Bodl. 2 2184***

κολλύριον

διὰ λιβάνου• κα[δ-]

[μεί]α (δραχμαὶ) δ ψιμίθου

---

⁹⁷ Bagnall 200, 355.

(δραχμαί) δ λιβάνου (δραχμή) α

5. . ου. . . . . ν

κολλύριον ροδο-

ειδές πρὸς παιδί-

ας μετὰ γάλακτο(ς)•

καδμίας πεπ[λυ-]

5μένης . . [. . .]

. . [-ca.?-]

Συστατικά συνταγής:

Λίβανο (olibanum)⁹⁸ , ψιμίθιο (ori fucus)⁹⁹

Λίβανο: Η ρητίνη λιβανιού είναι ένα συστατικό, αρκετά συχνό, στα κολλύρια και τους σοβάδες, λόγω των καθαριστικών και θεραπευτικών ιδιοτήτων της. Σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη το δέντρο από το οποίο συλλέχθηκε αυτή η ρητίνη μεγαλώνει στην Αραβία (*Mat.med I 62 W*).

Ψιμίθιο: (ψιμύθου)¹⁰⁰ «λευκός μόλυβδος» Χρησιμοποιείται για μείγματα ματιών. Συστατικό κατάλληλο για κολλύρια.

Καδμίας: (καδμείας)¹⁰¹ οξείδιο ψευδαργύρου

Τα συστατικά που αναφέρονται και στις δύο συνταγές ταιριάζουν καλά με τη σύνθεση των θεραπειών κατά των ασθενειών του δέρματος και των ματιών

Τίτλος: **TM 63789**

---

⁹⁸ Λήμμ.olibanum,The Oxford English Dictionary VII 1978,103

⁹⁹ Λήμμ. Φύκος LSJ

¹⁰⁰ Marganne 1981,22.

¹⁰¹ ·Marganne 1981, 22. Λήμμ.καδμεία LSJ

Αυτή η σειρά ιατρικών συνταγών είναι γραμμένη σε verso 342, από οκτώ στήλες, αλλά ο πάπυρος είναι αρκετά σκισμένος και αλλοιωμένος. Στον πάπυρο υπάρχει αρκετή επανάληψη στα συστατικά των συνταγών. Ο σκοπός των διάφορων ειδικοτήτων περιγράφεται εν συντομία στις επικεφαλίδες:

στήλη 1ⁿ

Traces 22-23 lines

1[-ca.?-]. vac. ? [-ca.?-]

[-ca.?-]. vac. ? (τριώβολοι)

[-ca.?-] (δραχμή) α

[-ca.?-] vac. ? (δραχμή) α

5[-ca.?-] vac. ? [ϝδ]ωρ χρῶι

Συστατικά συνταγής:

ϝδωρ¹⁰² (aqua)

ϝδωρ: Το νερό γενικά αποτελεί βασικό συστατικό για πολλές φαρμακευτικές συνταγές. Όσον αφορά το ϝδωρ, στον Γαληνό υπάρχουν δυο συνταγές για κολλύρια ματιών. Γενικά το ϝδωρ χρῶι χρησιμοποιείται σε αρκετές συνταγές για διάφορες ασθένειες. Σε μερικές συνταγές λείπει το ϝδωρ, αν και σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις, μπορεί να θεωρηθεί ότι θα αντικαταστήσουν πιο περίτεχνες οδηγίες για τα υγραντικά. Ο Γαληνός συνηθίζει να τοποθετεί το χρῶ στο τέλος ή κοντά στο τέλος μιας συνταγής και πριν από το χρῶ να εμφανίζονται άλλα παρασκευάσματα για το φάρμακο ή υγρά τα οποία είναι χρήσιμα για την υλοποίηση της (π.χ. αὐτόν δὲ τῷ ὕδατι μίξας χρῶ, ψεύδο-Γαληνός, *Remed.parab.* Π 4 [XIV 408 K])

Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω το νερό είχε ευεργετικές ιαματικές ιδιότητες, ωστόσο εκείνη την εποχή, όπως αντιλαμβανόμαστε και από τους υπόλοιπους παπύρους, το νερό χρησιμοποιούταν ως διαλυτικό. Πιθανόν η συνταγή να προορίζεται για κάποια

---

¹⁰² Marganne 1981, 22.

οφθαλμολογική πάθηση στην οποία λείπουν τα συστατικά. Ωστόσο, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν πρόκειται για κάποια ολοκληρωμένη συνταγή.

στήλη 2^η

Traces 3 lines

4Traces

5Traces

Traces

[χ]α[λκοῦ κεκαυ]μ[ένο]υ [-ca.?-]

μ[άγμα]τος [-ca.?-]

[στίμμ]εως [-ca.?-]

10ζ[μύρν]ης [-ca.?-]

ὀ[πίου -ca.?-]

κόμμεως [-ca.?-]

[-ca.?- με]τ' οἴνου χρῶι [-ca.?-]

παδ[ι]κ[ὸ]ν κολ[λ]ύρ[ιο]ν πρὸς

15τὰ τρ[α]χέα βλέφαρα

κατμή[α]ς λε[ία]ς (δραχμή) α

χαλκοῦ κεκαυμένου (δραχμαί) δ

ὑδ[ω]ρ χρῶι

[ἄλ]λο· χαλκοῦ κεκαυμέν(ου) (δραχμή) α

20[ὀ]πίου (δραχμαί) β (ὄβολος)

[ιο]ῦ (δραχμή) α

ζμ[ύρ]νης (τετρώβολος)

ὔδωρ χ[ρ]ῶι

τ[ὸ ἐ]γαντιώ[τα]τον κολλύριον

25στίμεως

ψιμιθίου

νάρδ[ο]υ

ὀπίου

Συστατικά συνταγής:

Στίμμεο¹⁰³(Stibium), Σμύρνο¹⁰⁴(Commiphora Molmol), Οπιο¹⁰⁵(Papaver Somniferum), Κόμμιο (Acacia Senegal), Νάρδος (Nardus¹⁰⁶)

Χαλκός κευκαυμένος: «καμένος χαλκός», χρησιμοποιείται συνήθως για τα κολλύρια οφθαλμών.¹⁰⁷ Ο Διοσκουρίδης (*Mat. med.* 76.3) γράφει για την ικανότητα του καμένου χαλκού να συστέλλεται, να στεγνώνει, να εξασθενεί και να καθαρίζει τις πληγές και να καθαρίζει τα προβλήματα στα μάτια.¹⁰⁸

Στίμμεο: «σκόνη αντιμονίου» ένα συστατικό που επαναλαμβάνεται σε τρεις άλλες συνταγές (II 25, III18, VI 7). Ο Γαληνός (*De sanitate tuenda libri* 6.439 & *Simpl.* IX 29) αναφέρει ότι μειώνει την ξηρασία του οφθαλμού και καθίσταται κατάλληλο ως συστατικό σε οφθαλμικά φάρμακα και κολλύρια που προορίζονται για την απομάκρυνση υγρών από τα μάτια τα οποία μπορεί να έχουν προκληθεί από κάποια μόλυνση. Η ικανότητα του έγκειται στο να ανακουφίζει τον υπερβολικό κνησμό που σχετίζεται με την ξηροφθαλμία.¹⁰⁹ Ο Διοσκουρίδης, θα μπορούσε να πει κανείς, μέσα από την πραγματεία του ότι υποστηρίζει το ίδιο, αλλά προσθέτει ότι το στίμμεο είναι στυπτικό, δροσιστικό,

---

¹⁰³ Marganne 1981,22, LSJ > στιμ(μ)ίζω: βάφω τις βλεφαρίδες

¹⁰⁴ Marganne 1981,22

¹⁰⁵ Marganne 1981, 22.

¹⁰⁶ Λήμμ. Νάρδος, LSJ.

¹⁰⁷ Youtie 1975, 557-8 .

¹⁰⁸ Hanson 2009,86. Riddle 2000, 785.

¹⁰⁹ Hanson 2009,87.

καθαριστικό και ιδιαίτερα χρήσιμο για πληγές στο μάτι, καθώς εμποδίζει τον σχηματισμό ψώρας (*Mat.med.* V. 84.2).

Σμύρνο: μύρο, αρωματικό συστατικό.¹¹⁰ Η χρήση του μύρου γίνεται σε επτά άλλες συνταγές παρακάτω, πάντα με την ίδια ορθογραφία. Εμφανίζεται φυσικά σε διάφορες ποικιλίες δέντρων που προέρχονται από την αραβική χερσόνησο και η ρητίνη του χρησιμοποιείται ευρέως σε φάρμακα και αρώματα σε όλη την αρχαιότητα. Ο Διοσκουρίδης αναφέρει την ικανότητα του μύρου να στεγνώνει τους οφθαλμούς, και έτσι είναι ένα ελκυστικό συστατικό σε συνταγές, γιατί καθαρίζει τις λευκές κηλίδες (λευκώματα, *Mat.med.*¹¹¹ I 56). Ο Γαληνός δίνει παρόμοιες ιδιότητες για το μύρο στο *Απλά Φάρμακα*. 7.30.¹¹²

Όπιο: χυμός παπαρούνας. Είναι κοινό με το μύρο και με το λατέξ της παπαρούνας. Κρίνεται αρκετά χρήσιμο και ευεργετικό για τις αναλγητικές του ιδιότητες. Ο ιατρός Σκριμπόνιους Λάργκους (*Sconocchia* 20) παραθέτει το εξής σχόλιο: *opium... in omni collyrio verum adicere oportet* (το όπιο...είναι απαραίτητο να προστεθεί ως συστατικό στο κολλύριο).¹¹³ Στη Θεογονία του Ησίοδου (8ος αιώνας π.Χ.) υπάρχει η πρώτη γραπτή αναφορά για την μήκωνα¹¹⁴ την υπνοφόρο, το φυτό από όπου εξάγεται το όπιο. Βέβαιο

---

¹¹⁰ Τόσο ο Γαληνός όσο και Διοσκουρίδης, εκτός από τις οφθαλμολογικές ιδιότητες που αναφέρουν ότι έχει το στίμμεο, κάνουν μια επέκταση παραπάνω και αναφέρουν κι άλλες ιδιότητες. Ωστόσο, αξίζει να αναφερθεί ότι το στίμμεο αναφέρεται και ως υποσέλινο, σέλινο και αγριοσέλινο. Ο Γαληνός στο (*De alimentorum facultatibus libri iii. 0057.037*) & ο Διοσκουρίδης στο (*Mat. Med.* 0656) παραθέτουν ότι βοηθά στο να σταματήσει την έμμηνο ρύση αλλά και ως διουρητικό.

¹¹¹ Riddle 2000, 78.

¹¹² Hanson 2009, 86.

¹¹³ Hanson 2009, 87.

¹¹⁴ Μήκων είναι η παπαρούνα, τόσο το ίδιο το φυτό όσο και ο σπόρος του. Το φυτό αυτό παράγει και ένα είδος χυμού, που ονομάζεται όπιο και έχει ποικίλες ιατρικές χρήσεις βλ. LJSJ μήκων. Η παπαρούνα ανήκει στην ομάδα *Papaveraceae* και περιλαμβάνει αρκετά είδη, ωστόσο στην Ελλάδα υπάρχουν μόνο δέκα ποικιλίες της. Ένα από αυτά είναι η *ήμερος κηπέος ή κηπευτική ή κηπευτή* κατά τον Διοσκουρίδη (*Mat. med.* 4.64) και τον Γαληνό στο (*Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων ἢ δὲ τις ἡμερος, ἐπειδὴ κηπεύεται*, 12.72. 13-75.2 K). Αποκαλείται και θυλακίτις, ἐπίμηκες ἔχουσα τὸ κεφάλιον καὶ τὸ σπέρμα λευκόν (*Mat. med.* 4.64). Κατά τον Γαληνό στο *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων*

είναι ότι η χρήση του οπίου ήταν γνωστή στους Έλληνες από τους υστερομινωϊκούς χρόνους, όπως μαρτυρεί πήλινο αγαλματίδιο, που ονομάστηκε «η θεά των μηκώνων», δεδομένου ότι φέρει στην κεφαλή διάδημα με τρεις καρφίδες ομοιώματα των καρπών του φυτού (εκτίθεται στο Μουσείο του Ηρακλείου).¹¹⁵ Οι Έλληνες Θεοί, ο Ύπνος, η Νύκτα και ο Θάνατος, φαίνεται να απεικονίζονται συνήθως κρατώντας ή να είναι στεφανωμένοι με παπαρούνες. Οι αρχαίοι ιατροί φαίνεται να γνώριζαν καλά τις υπνωτικές, ναρκωτικές, χαλαρωτικές επιδράσεις της οπιούχου παπαρούνας (*μήκων ή ύπνοφόρος*). Στην Αρχαία Ελλάδα οι πρώτες γραπτές ιατρικές μαρτυρίες για αναισθησία βρίσκονται στον Όμηρο, ο οποίος αναφέρει στην Ιλιάδα τη λέξη «μήκων» ως μια ισχυρή υπνωτική παυσίπονη και κατευναστική φυτική ουσία. Στη Ραψωδία «δ» της Οδύσσειας, φέρεται η Ελένη να ρίχνει λάθρα στο κρασί του Τηλέμαχου και των συντρόφων του φάρμακο παυσίπονη και κατευναστική φυτική ουσία.¹¹⁶

Ωστόσο, προκαλεί εντύπωση πως από τη μια πλευρά το όπιο μπορεί να είναι ευεργετικό ως συστατικό στα κολλύρια αλλά σύμφωνα με τον Γαληνό το Διοσκουρίδη, δεν αναφέρεται κάπου στις πραγματείες τους η χρήση για θεραπεία οφθαλμών ή παρασκευή κολλύριων.

σε ξεχωριστό κεφάλαιο (*Περὶ μήκωνος* 12.72.13-74.4 K), ο σπόρος της θυλακίτιδος είναι μέτρια υπνωτικός (12.72.13 K). Τόσο ο Γαληνός στο (*Περὶ συνθέσεως φαρμάκων κατὰ τόπους* 13.250.16 K και 13.34116-17 K) όσο και ο Διοσκουρίδης στο (*Mat.med.* 2.103) και στα (*Εὐπόριστα* 2.101) κάνουν λόγο για *κοπτάς*, δηλαδή για *εἶδος πλακούντων, πίτας με μήκωνα* για ιατρική χρήση.

Η παπαρούνα ήταν ιερό φυτό της θεάς Δήμητρας, καθώς σαν παράσιτο των σιτηρών συμβόλιζε με την παρουσία της τη Δήμητρα, στα ανοιξιάτικα σπαρτά. Απαραίτητη στα Ελευσίνια Μυστήρια όπου οι πομπές στόλιζαν τα αγάλματα της θεάς με άνθη παπαρούνας. Οι αρχαίοι γνώριζαν καλά τις υπνωτικές και ναρκωτικές ιδιότητες του φυτού, καθώς οι γιοι του Άδη ο Ύπνος και ο Θάνατος παριστάνονταν να κρατούν παπαρούνες στα χέρια τους. Είναι προφανής ο συμβολισμός της χρήσης του φυτού καθώς από τον ύπνο που μπορεί να προκαλέσει η κοινή παπαρούνα (*Μήκων η Ροιάς Papaver Rhoeas*) φθάνουμε στον θάνατο που μπορεί να προκαλέσει η οπιούχος παπαρούνα (*Μήκων η ύπνοφόρος Papaver somniferum*).

¹¹⁵ Σκαλτσά 2015, 48,75,104.

¹¹⁶ Krug 2008, 153-157.

κόμμιο: Το δέντρο της ακακίας. Συστατικό το οποίο χρησιμοποιείται τόσο σε αλοιφές στους ιατρικούς πατύρους όσο και στον Διοσκουρίδη.¹¹⁷ Η ακακία μεγαλώνει στην Αίγυπτο. Είναι ένας θάμνος με πολλά κλαδιά, που μεγαλώνει σχεδόν στο μέγεθος ενός δέντρου. Δεν μεγαλώνει όρθια. Έχει ένα λευκό λουλούδι και ο καρπός της βρίσκεται σε λοβούς σαν λούπινο. Ο χυμός είναι καλός για οφθαλμικές παθήσεις, ερυσίτελας (στρεπτοκοκκική λοίμωξη του δέρματος), ερπυστικές πληγές, έλκη του στόματος και πτώση των ματιών.¹¹⁸ Ο Γαληνός¹¹⁹ στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων κατὰ τόπους* (0057.076), αναφέρει ότι χρησιμοποιείται για κολλύριο στους οφθαλμούς μαζί με την ανάμειξη ρόδου και λιβάνου.¹²⁰

Στους στίχους 14-5 κυριαρχεί η φράση *παιδικὸν κολλύριον πρὸς τὰ τραχέα βλέφαρα* (παιδικό κολλύριο προς τα τραχέα βλέφαρα). Πιο συγκεκριμένα, τα μάτια των παιδιών παρουσιάζουν προβλήματα και ασθένειες. Στη συνέχεια παρουσιάζεται μια ακόμα ιατρική συνταγή προς τα παιδικά κολλύρια¹²¹.

καδμεία: Η καδμεία είναι μέταλλο η οποία εντοπίζεται στην Κύπρο. Ο Διοσκουρίδης (*Mat. Med.* 5.74) αναφέρει «*καδμεία ἀρίστη μὲν ἐστὶν ἢ Κυπρία, ἐπικαλουμένη δὲ βοτρυϊτις*» και αναφέρει τις φυσικές της ιδιότητες. Εκτός από τη *βοτρυϊτιν*, αναφέρει κι ένα άλλο είδος καδμείας, την *όνυχιτιν* και τα δύο ήταν κατάλληλα για την καταπολέμηση οφθαλμικών

---

¹¹⁷ Hanson 2009, 88.

¹¹⁸ Riddle 2000, 134.

¹¹⁹ Andorlini 2018, 6-8

¹²⁰ Επίσης, ο Γαληνός προσθέτει και παραθέτει ότι το κόμμιο είναι κατάλληλο για κνησμούς στο πρόσωπο και για αρχή της ελεφαντίασης στο *De compositione medicamentorum secundum locos libri x.* (0057.076) «*Πρὸς τὰς ὀχθώδεις διαθέσεις καὶ τοὺς ἐπὶ τοῦ προσώπου κνησμούς καὶ ἀρχὴν ἐλεφαντίασεως. Κόμμεως λευκοῦ, νίτρου ἀφροῦ, λιβανωτοῦ, θείου ἀπύρου, ἐκάστου τὸ ἴσον ὄξει διαλύσας καὶ τρίψας ἐπιμελῶς, ἀνάπλασσε τροχίσκους καὶ ζήραινε ἐν σκιᾷ, ἐπὶ δὲ τῆς χρήσεως ὄξει διαλύων ἐπίχριε. ὅταν δὲ ξηρανθῇ, ἀπόσμηχε τῇ ὑπογεγραμμένη σκευασίᾳ. σάπωνος Γαλλικοῦ λίτραν μίαν, ἀμμωνιακοῦ*»

¹²¹ Hanson 2009, 86

προβλημάτων. Επίσης είναι χρήσιμη για την παρασκευή εμπλάστρων και για επουλωτικά φάρμακα¹²².

Ο Γαληνός στο *Περὶ ἀπλῶν φαρμάκων* (12.219.7-221.14 K) αναφέρει και αυτός ότι εντοπίζεται στην Κύπρο και είναι ένα είδος πέτρας. Επίσης, στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων κατὰ τόπους*, διαβάζουμε ότι η καδμεία ενδείκνυται για την καταπολέμηση διάφορων οφθαλμικών παθήσεων. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, πως ο ιατρός εκείνης της εποχής γνώριζε την χρήση του μετάλλου.

Η καδμεία εντοπίζεται και σε άλλες φαρμακευτικές συνταγές εκείνης της εποχής για την αντιμετώπιση οφθαλμικών παθήσεων όπως για παράδειγμα Ο. Bodl. Π 2184 στο οποίο γίνεται περιγραφή συνταγής για παιδικό κολλύριο.

Ψιμίθιο: βλ. παραπάνω.

Νάρδος: Ο Νάρδος¹²³ χωρίζεται σε δυο είδη στον ινδικό και στον συριακό. Η ονομασία του, ωστόσο, δεν έχει να σχετίζεται με την καταγωγή του αλλά γιατί ένας μέρος όπου φυτρώνει γυρίζει προς τη Συρία και το άλλο προς την Ινδία. Ο συριακός νάρδος είναι λείος, γεμάτος νήματα, κίτρινο χρώμα και πολύ αρωματικός και μοιάζει με την Κύπρο στη μυρωδιά. Ο ινδικός νάρδος φύεται σε υδάτινα μέρη και έχει μια δηλητηριώδη μυρωδιά. Ζεστή ο νάρδος χρησιμεύει για τη φλεγμονή του αιδοίου. Είναι καλό για τα περιττά υγρά που εκκρίνουν τα βλέφαρα. Λαμβάνεται ως ποτό με αφέψημα αψιθιάς βοηθά στη φλεγμονή του ήπατος, του ίκτερου και των εντέρων γεμάτων αέρια. Με τον ίδιο τρόπο είναι καλό για τη σπλήνα, την ουροδόχο κύστη και τα νεφρά, καθώς και αναμειγνύεται με

---

¹²² Riddle 2000,781-782

¹²³ Λημμ. Νάρδος, LSJ.

Η λεβάντα αναφέρεται συχνά στη Βίβλο όχι με αυτό το όνομα, αλλά σαν «νάρδο», ονομασία που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Έλληνες. Χριστιανική αναφορά λέει ότι, ο Αδάμ και η Εύα πήραν το φυτό από τον κήπο της Εδέμ. Τότε όμως το φυτό δεν είχε αυτό το άρωμα. Όταν ο Ιησούς ήταν μωρό, η Παναγία άπλωσε τα ρούχα του πάνω σε έναν θάμνο. Ο θάμνος αυτός απόκτησε ένα υπέροχο άρωμα. Στο κατά Λουκά Ευαγγέλιο(η αναφορά για τη λεβάντα στο Ζ' κατά Λουκάν Ευαγγέλιον 7:36-50) αναφέρεται ότι, η Μαρία μύρωσε τα πόδια του Ιησού με μια αλοιφή από νάρδο και ο τόπος γέμισε από τη μυρωδιά της.

κρασί για τσιμπήματα δηλητηριωδών πλασμάτων. Χρησιμοποιείται σε ζεστές κομπρέσες, υγρά φάρμακα και αλοιφή θέρμανσης.¹²⁴

Οι θεραπευτικές του ιδιότητες αναφέρονται στον Διοσκουρίδη¹²⁵ (*Mat. med.* 1.62) και στον Γαληνό (Περὶ συνθέσεως φαρμάκων κατὰ τόπους 12.426.9-430.5K, 12.429.14K). Ο νάρδος λόγω της ηρεμιστικής ιδιότητας που έχει παρομοιάζεται με τη βαλεριάνα. Ο Διοσκουρίδης εκτός από την ινδική νάρδο αναφέρεται και στην κέλτικη και την συριακή (*Mat.med.* 1.7). Ο νάρδος απαντά σε αρκετές συνταγές του Γαληνού αναφέρονται ενδεικτικά συνταγές για *λεπυντικά τριχῶν* (12.458.3 K) και *πρός ἀχῶρας, πιτυριάσεις, τραχύτητας, ψωριάσεις* (12.48.15 K).

στήλη 3ⁿ

Traces 11 lines 12[Traces]

[ἄλ]λ[ο] κολ[λύ]ριον

[τὸ] διὰ χαλκίδιδος (δραχμή) α

15ῆ [τὸ] διὰ κατμήας (δραχμαί) η

υ[ιοῦ] κ[υπ]ρί[ου] (δραχμή) α

χαλκοῦ κεκαυμένου (δραχμή) α

στίμμεως (δραχμή) α

ζμ[ύρνη]ς (δραχμή) α

20όπιον (δραχμή) α

χαλβ[άνης] (δραχμή) α

καλκά[νθ]ου [-ca.?-]

λιθα[ργύ]ρ[ο]υ [-ca.?-]

---

¹²⁴ Hanson 2009,90. Riddle 2000, 9-10.

¹²⁵ Αναφορά στον νάρδο πριν από τον Διοσκουρίδη, είχε κάνει και ο Θεόφραστος (*Περὶ φυτῶν ιστορία* 2.16), πιθανόν είχε κάνει ήδη τον διαχωρισμό σε ινδική και συριακή.

κόμμ[εως -ca.?-]

25άμμ[ωνιακοῦ -ca.?-] vac. 2 lines

Συστατικά συνταγής:

χαλβάνη¹²⁶ (*Ferula galbaniflua*)¹²⁷

Στην παρούσα εργασία διαβάζουμε συστατικά τα οποία τα έχουμε εντοπίσει και σε άλλες οφθαλμολογικές συνταγές, όπως καδμεία, καμένος χαλκός, στίμμεο, σμύρνο και κόμμιο. Όλα αυτά τα συστατικά προτείνονται για την παρασκευή κολλυρίων και σε άλλες συνταγές. Συνεπώς, θα γνώριζε καλά ο ιατρός εκείνης της εποχής τη χρήση τους.

Χαλβάνη: είναι ρητινώδης χυμός που εξάγεται από φυτό που οι αρχαίοι Έλληνες εισήγαγαν από τη Συρία ως φάρμακο -κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για το σημερινό γάλβανο ή πάντως για κάποιο είδος φέρουλας, ίσως την *Ferula galbaniflua*. Είναι γνωστή για τις θερμαντικές, μαλακτικές και αποτριχωτικές ιδιότητες της, χρησιμοποιήθηκε τόσο σε δερματολογικά όσο και οφθαλμικά φάρμακα.¹²⁸ Αν και ο Διοσκουρίδης απαριθμεί πολλές ιατρικές χρήσεις της χαλβάνης, δεν αναφέρει τη χρήση της σε οφθαλμικά φάρμακα. Ο Διοσκουρίδης αναφέρει (*Mat. med.* 1.59) ότι στην Αίγυπτο παρασκευάζουν αλοιφή, που τοπικά ονομάζεται «μετώπιον». Την ίδια αναφορά διατηρεί και ο Γαληνός (*Linguarum seu dictionum exoletarum Hippocratis explicatio* 71.5) ότι το ρητινώδες φυτό συσχετίζεται με το χυμό του μετώπιου, αλλά το *μετώπιον* φαίνεται να μην εμφανίζεται μέχρι τώρα με αυτή την ιατρική σημασία στους παπύρους. Ωστόσο, δημιουργεί εντύπωση που ο Γαληνός και ο Διοσκουρίδης δεν αναφέρουν καμία συνταγή στις πραγματείες τους για τις θεραπευτικές ιδιότητες της χαλβάνης.

Στην συνταγή σημαντικό ρόλο καταλαμβάνουν και διάφορα μέταλλα . Ο Γαληνός κατά το ταξίδι στην Κύπρο βρήκε το οξείδιο του χαλκού, χαλκάνθη και αυτό αναφέρεται στο *Περί συνθέσεως φαρμάκων κατά γένη* (12.238.3 κ.ε.), όπου ο Γαληνός σύλλεξε σε μεγάλες ποσότητες το εν λόγω μέταλλο. Ο Διοσκουρίδης θεωρεί ότι η χαλκάνθη έχει στυπτικές,

---

¹²⁶ Marganne 1981, 322.

¹²⁷ Λημμ. Χαλβάνη, LSJ.

¹²⁸ Hanson 2009, 91.

θερμαντικές ιδιότητες αλλά και «τρομακτικές» καθώς μπορεί να προκαλέσει εμετό. Το θεικό χαλκάνθη είναι ένα κοινό στυπτικό στις δερματολογικές παθήσεις. Επίσης, παρατηρείται, ξανά, η χρήση του λιθάργυρου. Ο λιθάργυρος ή άνθος αργύρου (οξειδίο του μολύβδου, χρησιμοποιείται ως συστατικό, είναι μονοξειδίο μολύβδου. Σε οφθαλμικά κολλύρια, λευκαντικό προσώπου¹²⁹. Ο Διοσκουρίδης (*Mat. med.* 1. 80) απαριθμεί τις ιδιότητες ως στυπτικές, μαλακτικές, δροσιστικές και ιδιαίτερα χρήσιμες για την παρασκευή σοβάδων. Στον Γαληνό στο *Περί αντίδοτων* αναφέρεται η χαλκάνθη για οφθαλμολογική πάθηση. Παρατηρείται η εξής αντίθεση ανάμεσα σε αυτά δυο συστατικά: χαλκάνθη → θερμαντικές ιδιότητες, λιθάργυρος → δροσιστικές & μαλακτικές ιδιότητες. Ο Διοσκουρίδης (*Mat. med.* 84. 2-3) σημειώνει τις ιδιότητες του αμμωνιακού κόμμεος¹³⁰ ως μαλακτική θέρμανση, ικανή να διαλύσει τα πρηξίματα και να προωθήσει τη σωστή αναπνοή για όσους έχουν υγρό στο στήθος, σε οφθαλμικές παθήσεις, καθαρίζει τις λευκές κηλίδες (λευκόματα) και μειώνει την τραχύτητα στα βλέφαρα.

στήλη 4ⁿ

Traces 2 lines

3[-ca.?-]. [-ca.?-]

[-ca.?-]α[-ca.?-]

5ϛ[δ]ωρ χ[ρῶ]ι

κ[ολλύριον] πρὸς πᾶν ἄ[ρ]γεμον τριβό-

[μενον κατὰ] δύο τρόπους. [ἔσ]τι δέ

[-ca.?-] (δραχμαὶ) [-ca.?-]

[-ca.?-](δραχμαὶ) [-ca.?-]

10. [-ca.?-] (δραχμαὶ).ι

[-ca.?-]ς (δραχμαὶ).ι

---

¹²⁹ Hanson 2009, 90-91.

¹³⁰ Marganne 1981, 272.

τ[-ca.?-] [-ca.?-] (δραχμαί).ιε

. κ[-ca.?-]αλ[-ca.?-] (δραχμαί) [-ca.?-] β

χ[-ca.?-] (δραχμαί) [-ca.?-]

15λ[βάνου] (δραχμαί) [-ca.?-] β

ό[ποπ]άνακος (δραχμαί) ια

χαλβ[άνης] (δραχμαί) ιβ

έλ[α]ί[ο]υ χ[ει]μῶνος κοτύλης α

έλ[αίου] θέ[ρους κοτ]ύ[λης] α (ἥμισυ)

20ῶξ[ο]υ[ς] κ[οτύλ]η(ς) α

πά[ντα] μετ' ὄξους τριῖβε

κ[α]θεψ[ή]σας τὰ ἄτη[κτ]α

χλ[ω]ρά ἢ ἀμίμητος

πρὸς κυνοδήκτους

25καὶ ἀνθρωποδηκτος

καὶ ἀσπιδοκτους

[καὶ κρ]οκοδιλοπλήκτους

[φλυ]κτίδας

χαλκοῦ κε[καυμένου] (δραχμαί) ς

Συστατικά συνταγής:

οποάνακος¹³¹ (Commiphora), ἔλαιο (oleum)¹³²

---

¹³¹ Marganne, 1981, 322. Λημμ. ὀποπόναξ, LSJ.

¹³² Λημμ. ἔλαιον, LSJ.

Η παραπάνω συνταγή είναι αποκλειστικά για ένα κολλύριο, ενάντια σε κάθε λευκό στίγμα και αυτό γίνεται αντιληπτό από τις δραστικές ουσίες που έχει το κάθε θεραπευτικό και μέταλλο, καθώς όλα έχουν θεραπευτικές ιδιότητες για παθήσεις των οφθαλμών. Επίσης, στην αρχή της συνταγής ο γραφέας αναφέρει ρητά ότι η παρούσα θεραπεία προορίζεται για τον λόγο αυτό. Δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας για το αν κάποια από τα συστατικά δεν ενδείκνυνται για την παρασκευή κολλυρίου. Αυτό που μπορεί εύκολα να παρατηρήσεις κανείς διαβάζοντας τον πάπυρο είναι ότι στις πρώτες επτά γραμμές δεν αναφέρεται κανέναν συστατικό, παρόλο που αναγράφονται οι ποσότητες από τα δεξιά.

Παρατηρείται, ξανά, η χρήση του λιβάνου, χαλβάνης και χαλκού καμμένου.¹³³

οποπανακος: ρητίνη τσίγλας του φυτού *Oporonax hispidus*. Αυτή η ρητίνη χρησιμοποιείται ευρέως σε φάρμακα πολλών τύπων για τη θέρμανση, τη μαλάκωση και τη μείωση των ιδιοτήτων της (Διοσκουρίδης, *Mat.med.* 62-3).¹³⁴ Το *Oporonax*, επίσης γνωστό ως «γλυκό μύρο», έχει ένα γήινο, πλούσιο, βαλσαμικό άρωμα όταν καίγεται ως θυμίαμα. Η ρητίνη με την ονομασία Οποπάνναξ έχει το επιστημονικό όνομα *Oporonax hispidus*. Η γνώση του διδάχθηκε στον Ερμή από τον Κένταυρο Χείρωνα και θεωρείται πως είναι φάρμακο για κάθε ασθένεια. Στους μαγικούς πάπυρους (PGM CXXIIIa-f) καταγράφεται μια χρήση του για θεραπεία του ρίγους σε μίξη με άλλα υλικά. Η ρητίνη προέρχεται από τις ρίζες του φυτού Πάναξ. Ο Διοσκουρίδης ο Αναζαρβέας λέγει πως το φυτό από το οποίο συλλέγεται ο οποπάνναξ φυτρώνει στην Βοιωτία και την Αρκαδία. Καλλιεργείται για τη χρήση του και οι αγρότες κάνουν εμπόριο με αυτό. Το περιγράφει με σκληρά έντονα πράσινα φύλλα που μοιάζουν με της συκιάς. Ο βλαστός του είναι πολύ ψηλός και έχει λεπτό λευκό χνούδι με πολλά μικρά φύλλα γύρω. Τα άνθη του είναι όπως του άνηθου. Είναι ευωδιαστό, θερμαντικό και οι ρίζες του έχουν μια βαριά ευωδιά. Ο φλοιός του είναι υπόπικρος.

Η ρητίνη έχει το πιο εκπληκτικό χρυσό χρώμα και το άρωμα είναι πραγματικά ελκυστικό. Η ρητίνη *Oporonax* χρησιμοποιείται ως άρωμα στην αρωματοποιία. Η ρητίνη κερδίζει όλο και περισσότερο κοινό και συχνά αναμιγνύεται με γλυκές ξύλινες μυρωδιές και βότανα. Το

---

¹³³ Βλ. αν.

¹³⁴ Hanson 2009,92.

Ororopax Resin βοηθά επίσης στη διαχείριση του πόνου και της φλεγμονής, στηρίζει ένα υγιές ανοσοποιητικό σύστημα και μπορεί να βοηθήσει στην ανακούφιση των ανεπιθύμητων μυϊκών σπασμών. Η αντιφλεγμονώδης και καταπραΰντική του δράση είναι επίσης εξαιρετικά αποτελεσματική για την ανακούφιση του πόνου και της θερμότητας, όπως με εγκαύματα, εξανθήματα και τσιμπήματα εντόμων. Το βάλσαμο του Ororopax μπορεί να υποστηρίξει την επούλωση των πληγών και έχει αντιβακτηριακές ιδιότητες. Ο Γαληνός αναφέρεται στο οποπόναξ (*Περὶ ἀντίδοτων* 186. 5.), λογικά κάνει λόγο για κάποιον τροχίσκο, καθώς αναφέρει τα συστατικά της παρασκευής του. Ωστόσο, δεν βλέπουμε την προτίμηση του Γαληνού για την χρήση του οποπάναξ¹³⁵ στη δημιουργία κολλυρίου ή κάποιου άλλου θεραπευτικού φαρμάκου για τους οφθαλμούς που να έχουν ως συστατικό το εν λόγω φυτό.

Έλαιο: Το λάδι αποτελούσε από την αρχαιότητα βασικό στοιχείο της ελληνικής διατροφής. Τρεις ήταν οι ποιότητες λαδιού. *ωμοτριβές* ή *ομφάκινον* ονομαζόταν το αρίστης ποιότητας και εξαγόταν από ελιές αγουρωπές, χωρίς ξεθέρμισμα. *Χυδαίον* έλαιον χαρακτηρίζαν το κατώτερης ποιότητας λάδι από ελιές υπερώριμες ή χτυπημένες. Διαδεδομένη επίσης ήταν η χρήση του στη σωματική υγιεινή. Επάλειψη του σώματος με λάδι προστάτεψε από τον ήλιο ή το ψύχος. Μετά το λουτρό γινόταν επάλειψη του σώματος και της κόμης με αρωματικό λάδι, καθώς αυτό ήταν το βασικό συστατικό πολλών αρωμάτων.¹³⁶ Η παραγωγή αρωματικού λαδιού στην Ελλάδα μαρτυρείται στη μυκηναϊκή εποχή από τις πινακίδες Γραμμικής Β' της Πύλου. Επίσης, ο Θεόφραστος στο έργο του *Περὶ φυτῶν ἱστορίας* και ο Διοσκουρίδης (*Mat.med.* 1.32-33) σώζουν πληροφορίες για τα υλικά και τις συνταγές παραγωγής αρωματικού λαδιού. Ως προς τις θεραπευτικές του ιδιότητες είναι κατάλληλο το λάδι να θερμαίνεται γιατί μαλακώνει τη σάρκα, εμποδίζοντας το σώμα να κρυώσει εύκολα με το κρύο, καθιστώντας το πιο έτοιμο να εκτελέσει ενέργειες. Είναι καλό για το πεπτικό σύστημα και έχει μια μαλακτική δύναμη, αμβλύνει τη δύναμη των ελκωτικών φαρμάκων σε μείγματα. χορηγείται εναντίον δηλητηρίων. Είναι χρήσιμο για αλοιφή των οφθαλμών. Ωστόσο, ο Γαληνός στις θεραπευτικές του συνταγές δεν αναφέρει την ελιά.

---

¹³⁵ Andorlini 2018, 6

¹³⁶ Π. Φακλάρης, Ο ευλογημένος καρπός της αρχαίας Ελλάδας, ΒΗΜΑ, 2008.

στήλη 5^η

[-ca.?-]

λ[ίθου σ]χι[στοῦ -ca.?-]

κ[αλ]κάνθ[ου] [-ca.?-]

κ[α]τμία[ς] [-ca.?-]

5π[ηγ]άν[ου -ca.?-]

σ[α]ραπιάδος χλ[ωρ]ᾶς [-ca.?-]

ρήτινης κυπα[ρί]σου [-ca.?-]

κηροῦ μνᾶ [-ca.?-] α

αίλέ[ου] κοτ(υλ) [-ca.?-]

10ῶξο[υς] κ[ο]τ[υ]λ( ) [-ca.?-]

τὰ ἄτ[ηκτ]α σ[ὺν τ]οῖς ὕγροῖς

σκεύαζε [κ]αί ὕδ[ω]ρ προσανάλαμβε

τῆς [συ]γθέ[σε]ως α[-ca.?-]

τὸ πρὸς ὑπ[οσφάγματα] [διὰ]

15πυξαν[θου] κολλούριον

λίθος σχιστός (δραχμ) .

χαλκοῦ κεκαυμένου [-ca.?-]

κρόκου μάγματος [-ca.?-]

ζμύρνης (δραχμ) [-ca.?-]

20υ [ιοῦ] κυπρίου [-ca.?-]

φλοιοῦ λιβάνου [-ca.?-]

ἀμ[μ]φ[νιακ]οῦ [-ca.?-]

κόμμεως (δραγμαί) [-ca.?-]

ὔδω[ρ χ]ρῶι

25τὸ ὑγρὸν κολλύριον πρ[ὸς] πᾶσαν

ὀφθαλμίαν

χαλκοῦ κεκαυ[μένου] (δραγμαί) α

Συστατικά συνταγής:

Πήγανο,¹³⁷ (Ruta graveolens),¹³⁸ σαραπιάδα (Sarapis),¹³⁹ ῥητίνης (Cupressus)¹⁴⁰

Υπόλοιπα συστατικά συνταγής: χαλκάνθη, σμύρνο, λίβανο, κόμμιο¹⁴¹

Η συμπερίληψη αυτών των ισχυρών ορυκτών συστατικών(γραμμές 9-10), καθώς και η χρήση λαδιού και ξυδιού ως ενυδατικά, υπογραμμίζουν ότι αυτό το άλας προορίζεται για τη θεραπεία των φουσαλίδων και ίσως άλλων καταστάσεων (βλ. Γαληνός *De compositione medicamentorum secundum locos* 4. 5.) Συνταγές για τη θεραπεία πληγών, φουσκάλων του δέρματος αλλά και για θεραπείες στα μάτια. Ο Διοσκουρίδης υπογραμμίζει ότι οι καλύτεροι πέτρινοι σχιστόλιθοι (Iapis schistus) βρίσκονται στη δυτική Ισπανία, το χρώμα τους είναι κιτρινωπό και θρυμματίζεται εύκολα, ενώ το βρίσκει κατάλληλο ως φάρμακο για σοβαρές οφθαλμικές παθήσεις και για τραχιά βλέφαρα (*Mat.med.* 127. 1-2)

πήγανο: ένα φυτό με πολύ πικάντικη γεύση. Ο Διοσκουρίδης αναγνωρίζει δύο τύπους, την πιο ήπια, καλλιεργούμενη ποικιλία, και την πιο άγρια, αν καταναλωθεί σε υπερβολική ποσότητα η ποικιλία του άγρια απήγανου μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα να σκοτώσει. Για την άγρια ποικιλία κάνει μια εκτενή αναφορά ο Διοσκουρίδης (*Mat.med.* 3. 45 & 46.1-

---

¹³⁷ Marganne,1981,324.

¹³⁸ Λημμ. Πήγανον, LSJ.

¹³⁹ Marganne,1981,324.

¹⁴⁰ Λημμ. ῥητίνη,LSJ.

¹⁴¹ Βλ.αν.

2).¹⁴² Όλα τα μέρη του φυτού (φύλλα, ρίζες, σπόροι, χυμός) έχουν ένα ευρύ φάσμα φαρμακευτικών χρήσεων, λόγω των ζεστών, καυστικών, τρομακτικών και αναλγητικών ιδιοτήτων του, ως διουρητικό και εμμηναγωγό, καθώς και να μπορεί να κατασταλάξει την κοιλιά και να χρησιμεύσει ως αντίδοτο στα δηλητήρια. Ο χυμός του εξημερωμένου φυτού, όταν τρώγεται ωμός ή τουρσί προάγει την οξεία όραση και όταν αναμειγνύεται με κριθάρι σε γύψο, εξουδετερώνει τους πόνους στα μάτια. Στην ελληνική «λαογραφία των φυτών», ανήκει στα ελάχιστα φυτά που τους αποδίδονται μαγικές ιδιότητες.¹⁴³ Το φυτό αυτό χρησιμοποιούνταν σαν φάρμακο και «αντιμαγικό» βότανο για αρκετούς αιώνες. Θεωρούνταν αξιόπιστη άμυνα απέναντι στις μάγισσες. Ο απήγανος σύμφωνα με κάποιες πηγές είναι το διάσημο «φυτό-φυλακτό» που χρησιμοποίησε ο Οδυσσέας στην Οδύσσεια¹⁴⁴ για να προστατέψει τον εαυτό του και τους άντρες του από τα ξόρκια της μάγισσας Κίρκης.¹⁴⁵ Ωστόσο, ο Γαληνός δεν έχει κάνει κάποια αναφορά στη χρησιμότητα του πήγανου ως θεραπευτικό φυτό αλλά ούτε ως διατροφικό. Δημιουργεί εντύπωση, όμως, πως δεν κάνει καμία νύξη σε ένα τόσο γνωστό φυτό της αρχαιότητας.

Σαράπις: Ο Διοσκουρίδης αναφέρει τις πολλές χρήσεις της ρίζας της ορχιδέας, συμπεριλαμβανομένης της ικανότητας διάλυσης των οιδημάτων και των φλεγμονών, τον καθαρισμό πληγών και την εξάλειψη της τάσης για δερματικές παθήσεις¹⁴⁶ (*Mat.med.*2.39). Ο Γαληνός στο *Περί συνθέσεως φαρμάκων κατά τόπους* (12.744) παραθέτει μια οφθαλμολογική συνταγή με τη χρήση της ορχιδέας.

Ρητίνη κυπαρισσιού: Ο Διοσκουρίδης αναφέρει (*Mat.med.* 1.74) ότι ο *κυπάρισσος* έχει ευεργετικές ιδιότητες για την δυσκολία της ούρησης, για προβλήματα στο έντερο, για τον βήχα και βοηθά στην καλή κυκλοφορία του αίματος, ωστόσο δεν αναφέρεται κάπου ξεκάθαρα ότι ενδείκνυται για τους οφθαλμούς. Επίσης, ούτε ο Γαληνός υποστηρίζει σε κάποια πραγματεία του για την ιδιότητα της ρητίνης, που βγάζει το κυπαρίσσι, ενάντια για κάποια πάθηση στους οφθαλμούς.

---

¹⁴² Hanson 2009, 94-95. Από εκεί έχουμε και σήμερα την φράση «ξορκισμένος στον απήγανο».

¹⁴³ Riddle 2000, 423-427.

¹⁴⁴ Βλ. *Οδύσσεια* στ.304-6.

¹⁴⁵ Χέλμουτ 1999, 124.

¹⁴⁶ Hanson 2009, 95.

Η λέξη πυξακάνθου¹⁴⁷. Η χρήση του πυράκανθου είναι για μώλωπες που προκαλούνται από χτυπήματα κάτω από τα μάτια. Ο Γαληνός (*Απλά φάρμακα* 3. 20) αναφέρεται στο *λύκιον* ή *πυράκανθος*, είναι ένας αγκαθωτός θάμνος από τον οποίο παρασκευάζεται το *λύκιον*. Είναι ένα υγρό φάρμακο που οι άνθρωποι χρησιμοποιούν για τα μαύρα μάτια. Ο Διοσκουρίδης γνωρίζει περίπου είκοσι φυτικές και ανόργανες ουσίες κατάλληλες για την εξάλειψη της δυσχρωμίας των μαύρων ματιών, αλλά χρησιμοποιεί την *ύπόπια* ως όνομα της κατάστασης. Οι δύο καταστάσεις είναι κοντά σε ιατρική σημασία και θεραπευτικές επιπτώσεις.¹⁴⁸

Στις σειρές 16-24 παρεμβάλλεται μια μακρύτερη συνταγή, την οποία ο Αέτιος αποδίδει στον Αρχιγένεια για τη θεραπεία της σκοτεινής όρασης, καθώς και για ατυχήματα και αποχρωματισμό των ματιών, χρησιμοποιεί πολλά από τα ίδια συστατικά με τον πάπυρο (*VII 41 [CMG VII.2, 294-5 Oliv.*) Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η συμπερίληψη του ινδικού λυκίου στη συνταγή του Αέτιου.

Στις σειρές 25-26 *τὸ ὑγρὸν κολλύριον πρὸς πᾶσαν ὀφθαλμίαν* (το υγρό κολλύριο προς κάθε οφθαλμική νόσο) Τελειώνει με μια «σύσταση» του φαρμάκου. Δημιουργεί μια ασφάλεια και σιγουριά για τον κάθε ασθενή που θα το χρησιμοποιήσει. Ωστόσο, δεν είναι σίγουρη η αποτελεσματικότητά του. Αυτό θα μπορούσε να διερευνηθεί σε επόμενο επίπεδο μελετώντας πάπυρους.

στήλη 6ⁿ

Traces 2 lines

3Traces

Traces

5[χ]αλκά[νθου (δραχμ)]

ψιμι[θίου] (δραχμαί) δ

στίμμεφ[ς] (δραχμαί) δ

---

¹⁴⁷ Marganne1981,323.

¹⁴⁸ Hanson 2009,96.

ὀπίου (τετρώβολοι)

χάρτου (δραχμή) α

10κόμμεως (δραχμαί) β

ὔδ[ω]ρ χρῶι

[τὸ Δημοκ]ρήτου πρὸς τὰ βραχ(έα)

βλέφαρα

κατμίας (δραχμή) α

15χαλκοῦ κεκαυμένου (δραχμή) α

υἱοῦ κυπρίου (δραχμή) α

μάγμα[το]ς (δραχμή) α

ζμύνης (δραχμή) α

πεπέρεως (δραχμή) α

20ὀπίου (δραχμή) α

κόμμεως (δραχμή) α

τὸ διὰ τῆς χαλκίτιδος

χαλκίτιδος (δραχμαί) η

κατμίας (δραχμαί) β

25ζμύνης (ὄβολοι)

ὀπίου (δραχμή) α

κόμμεως (δραχμαί) δ

ὔδωρ χρῶι

Συστατικά συνταγής:

πιπέρι (pepper nigrum)¹⁴⁹

Επιπλέον συστατικά: χαλκάνθη, στίμμεο, όπιο, κόμμιο, σμύρνο¹⁵⁰

Πιπέρι:¹⁵¹ Ο Διοσκουρίδης κάνει μια εκτενής αναφορά (*Mat.med.* 2. 159) στο πιπέρι. Πρόκειται για ένα κοντό δέντρο που μεγαλώνει στην Ινδία. Το λευκό πιπέρι είναι ιδανικό για τα μάτια και αντίδοτο για τσιμπήματα δηλητηριωδών φιδιών. Το μακρύ πιπέρι είναι προικισμένο με μια εξαιρετική ποιότητα κόκκων και στη γεύση του είναι πικρό. Θεωρείται, επίσης, κατάλληλο ως αντίδοτο από τσιμπήματα δηλητηριωδών φιδιών. Το μαύρο πιπέρι σε σχέση με το λευκό είναι πιο ευχάριστο στη γεύση, πιο αρωματικό γιατί είναι ώριμο και πιο ιδανικό για χρήση φαγητού. Γενικά, όμως, όλα τα πιπέρια προορίζονται για το ουροποιητικό, για τη χώνεψη και καθαρίζει τις κόρες των ματιών. Είναι καλό (είτε σε ποτό είτε τριμμένο) για περιοδικά ρίγη (πυρετού), βοηθά εκείνους που δαγκώνονται από δηλητηριώδη θηρία και είναι αποβολικό.¹⁵² Το πιπέρι χρησιμοποιείται και σε μια φαρμακευτική συνταγή που διασώζεται από τον Γαληνό στο *Περί αντιδότων* (12.181.12-182.2). Πρόκειται για ένα αντίδοτο σε πληγές από κάθε θηρίο και για τους πόνους της μήτρας. Συνεπώς, ο Διοσκουρίδης και ο Γαληνός έχουν παρόμοιες απόψεις για τη χρήση του πιπεριού.

στήλη 7ⁿ

---

¹⁴⁹ Λήμμα πέπερι, LSJ.

¹⁵⁰ Βλ.αν.

¹⁵¹ Ερρένιος Φίλων (1ος αιώνας π. Χ.) Ιατρός από την Τρίκκη της Θεσσαλίας. Έζησε στην Ταρσό της Κιλικίας. Έγραψε σε 26 ελεγειακούς στίχους το *έκλειγμα το Φιλώνειον ή αντίδοτον του Φίλωνος*, το οποίο ήταν παυσίπονο φάρμακο. Περιείχε κρόκο, ρίζα πύρεθρου, ευφόρβιο, ινδική νάρδο, λευκό πιπέρι, σπέρματα υοσκυάμου, όπιο και ως έκδοχο μέλι αττικό. Το έκλειγμα αυτό ο Φίλων το ονόμαζε αντίπαλον θανάτου και το χορηγούσε σε κωλικούς, σε νοσήματα του ήπατος και του σπλήνα, σε δυσουρία, σε ορθόπνοια και σε φθίση. Ο Κέλσος αναφέρει και οφθαλμικό έκλειγμα του Φίλωνος. Ο Γαληνός αφιέρωσε ένα βιβλίο για την θηριακή. Επίσης αναφέρει και έμπλαστρα και άλλα φάρμακα του Ανδρόμαχου για ωταλγία, για πονόδοντο που περιείχαν πιπέρι, πύρεθρο κ.ά.

¹⁵² Riddle 2000, 316-318.

Traces 2 lines

3[-ca.?-] (τριώβολον)

[-ca.?-] (τριώβολον)

5[-ca.?-] (διώβολον)

[-ca.?-] (τετρώβολον)

[-ca.?-] (τριώβολον)

[(δραγμαί)] ε

. . [-ca.?-] (δραχμή) α

10ϛ[δωρ χ]ρῶι(*) (δραγμαί) η (τριώβολον)

[τὸ διὰ π]ηγά[νου πρ]ὸς ἔλ-

κώματα

πηγάνου ἀ[γρίου -ca.?-].

πεπέρεως [-ca.?-].

15μάγματος [-ca.?-]

κόμμεως [-ca.?-]

ϛδ[ωρ χρῶ -ca.?-]

τ[ὸ δ]ι[α - ca.11 -]ον(*)

[-ca.?-]ου [-ca.?-]. [(δραγμαί)] β

20[-ca.?-]. [-ca.?-] (τριώβολον)

κρόκου [-ca.?-] (τριώβολον)

ὀπίου [-ca.?-] (τριώβολον)

κόμμε[ω]ς [-ca.?-] (δραχμή) α

ϛδωρ χρῶι (δραγμαί) δ (τριώβολον)

Traces 2 lines

Συστατικά συνταγής:

Πήγανος άγριος (*Ruta graveolens*), κρόκος (*Crocus sativus*)¹⁵³. Επιπλέον εμπεριέχει όπιο, κόμμιο και πιπέρι¹⁵⁴

Πήγανος άγριος: Ο Διοσκουρίδης θεωρεί τον ορεινό ή άγριο απήγανο πιο πικρή ποικιλία, αλλά ισχυρίζεται ότι και τα δύο είδη είναι σε θέση να ενισχύσουν τη διορατικότητα και ότι ο σπόρος του άγριου απήγανου είναι κατάλληλος για κακή όραση. Ειδικότερα, όταν συνθλίβεται με μέλι κρασί, χολή κοτόπουλου, χυμό σαφράν και μάραθο (*Mat.med.* 46. 2).¹⁵⁵ Ο άγριος πήγανος δεν απαντάται σε κάποιο έργο του Γαληνού.

Κρόκος: Η χρήση του κρόκου στην ιατρική κοσμεύει σημαντικό ρόλο. Χρησιμοποιούταν για την καταπολέμηση κάποιου όγκου είτε καλού είτε κακού, όπως αναφέρει ο Διοσκουρίδης (*Mat. med.* 4.84)

Στο μύρο που δημιουργείται από κρόκο ο Διοσκουρίδης από το οποίο παρασκευάζεται το κροκόμαγμα (π.χ. *Mat. med.* 1.27), όπως επίσης και στον Γαληνό.¹⁵⁶ π.χ. στο *Περί συνθέσεως φαρμάκων κατά τόπους* (12.475.3) παραθέτει μια συνταγή κατά τις πυτιρίδας (πρός άχώρας). Η πρώτη νύξη για την καλλιέργεια του κρόκου χρονολογείται από το 2300 π.Χ. καθώς καταγράφεται ότι ο Σαργών, βασιλιάς της περιοχής του Ευφράτη, είχε ως τόπο γέννησης Azurirano δηλαδή την «πόλη του κρόκου».¹⁵⁷ Ο Πλίνιος παρατήρησε ότι ο

---

¹⁵³ Λήμμ. Κρόκος, LSJ.

¹⁵⁴ Βλ.αν.

¹⁵⁵ Hanson 2009, 99.

¹⁵⁶ Λήμμ. Κροκίνον, LSJ

¹⁵⁷ Βουτσινά, 1999 «Κρόκος: το χρυσάφι της ελληνικής γης». Έλληνες, Αιγύπτιοι και Ρωμαίοι έκαμαν κρόκο για θυμίαμα στους θεούς. Το ίδιο συνεχίζεται μέχρι σήμερα στην Ινδία και στην Κίνα όπου ακόμη και σήμερα τα ράσα των Βουδιστών είναι βαμμένα με κρόκο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η χρήση του είναι διαχρονική και συνεχής σε όλη την Ανατολή από την Ινδία και τα υψίπεδα του Κασμίρ μέχρι τις δυτικές παραμεσόγειες χώρες. Στα περσικά ονομάστηκε azafraan και στα αραβικά zafraan, ενώ στη Μ. Ασία και στο Αιγαίο, στα νεότερα χρόνια, ζαφορά. Οι Ρωμαίοι διατηρούν το όνομα κρόκος ενώ το φυτό καλλιεργείται κυρίως στη Σικελία και στην Κυρηναϊκή. Η χρήση του κατά τους Βυζαντινούς χρόνους ήταν συνεχής. Από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου

κρόκος είναι ένα από τα φυτά που αναφέρονται στην Ιλιάδα.¹⁵⁸ Κατά την αρχαιότητα, ο κρόκος ήταν υλικό αρκετών φαρμακευτικών συνταγών. Η χρήση του γινόταν κυρίως σε παυσίπονα, αντισπασμωδικά, αντιπυρετικά, διουρητικά, επουλωτικά, σε δερματικές παθήσεις και ως συστατικό οφθαλμικών αλοιφών. Ο Απολλώνιος Ρόδιος στα *Άργοναυτικά* αναφέρει «η φαρμάκις Εκάτη», προστάτις των μαγισσών και των φαρμακευτριών, οι οποίες έμαθαν από αυτήν την τέχνη και τη συλλογή των φαρμακευτικών και μαγικών φυτών. Η Εκάτη είχε κοντά στον ποταμό Φάσι, στην αρχαία Κολχίδα, κήπο περιφρουρούμενο από την Άρτεμη με πληθώρα βοτάνων, όπως ο ασφόδελος, η ανεμώνη, ο μανδραγόρας, ο δίκταμος, ο κρόκος, το ακόνιτο κ.ά.

Τα συστατικά όπως βλέπουμε έχουν πολλαπλές ευεργετικές ιδιότητες, όποτε θα μπορούσαμε να πούμε ότι η παραπάνω συνταγή, ίσως και να ήταν αποτελεσματική.

Ο παρακάτω πάπυρος αποτελείται από διάφορα τμήματα και εμπεριέχει συνταγές για διάφορες ασθένειες. Αυτό που μπορεί να καταλάβει κάποιος εύκολα από την ανάγνωση των θραυσμάτων είναι ότι ο γραφέας εκείνης της εποχής ήταν γνώστης της ιατρικής κατ' επέκταση των φαρμακευτικών θεραπευτικών φυτών.

Συνταγή κατά της λέπρας

Τίτλος: *P. Oxy. 8 1088*

λεπρική· {ἄ} κανθαρίδ(ων) (δραχμή) α, ἄμι,

χρησιμοποιούνταν συχνά ως βαφικό υλικό σε χρυσογραφίες, αγιογραφίες (φωτοστέφανο αγίων) σε ξύλο ή τοίχους καθώς και σε βυζαντινά χειρόγραφα, όπου τα κεφαλαία γράμματα σύμφωνα με τις καλλιτεχνικές παραδόσεις βάφονταν με κρόκο. Οι εικόνες, οι παραστάσεις σε τοιχογραφίες και τα βιβλία που είχαν βαφεί με κρόκο διασώζονται μέχρι τις ημέρες μας.

Για τους χριστιανούς ο κρόκος είναι ένα από τα εξήντα υλικά, που χρησιμοποιούνται για την παρασκευή του Αγίου Μύρου, δηλαδή του τελετουργικού υλικού που συμβολίζει τα πνευματικά δώρα του Αγίου Πνεύματος τα οποία λαμβάνουν οι πιστοί κατά τη διαδικασία του μυστηρίου του Χρίσματος.

¹⁵⁸ Σκαλτσά 2015, 20. Ο Όμηρος στην *Ιλιάδα* γράφει ότι όταν ο Δίας αγκάλιαζε την Ήρα φύτευαν γύρω κρόκοι, ενώ σε άλλο σημείο αναφέρει «Ἡὼς μεν κροκόπεπλο» (Θ,1,Τ,1) παρομοιάζοντας την αυγή με το κίτρινο του κρόκου.

15εὐζώμου σπέρμα(τος), παραιθου,
μελανθίου, σινάπε(ως), καρδάμου,
πίσσης ὑγρᾶς. χρῶ {ι} τοῖς
τόποις.

ἴσχαμον· χαλκίτιδει λήα χρῶ {ι}

20καὶ εὐθέως ἐπιστήσει.

Επρόκειτο για μια συνταγή αλοιφής η οποία χρησιμοποιείται για τοπική εφαρμογή κατά της λέπρας.

Συστατικά συνταγής:

παραιθον (Anacyclus Pyrethrum)¹⁵⁹, μελανθιον (Nigella sativa),¹⁶⁰ σίναπι (Sinapis),¹⁶¹
κάρδαμον (Cardamomum)

πύρεθρον: ήταν ένα γένος αρκετών φυτών από τον Παλαιό Κόσμο τα οποία τώρα ταξινομούνται ως Χρυσάνθεμα. Ο Γαληνός αφιέρωσε ένα βιβλίο (*Περὶ συνθέσεως φαρμάκων κατὰ τόπους*) για την θηριακή. Επίσης αναφέρει και έμπλαστρα και άλλα φάρμακα του Ανδρόμαχου για ωταλγία, για πονόδοντο που περιείχαν πιπέρι και είναι αρκετά καυστικό, πύρεθρο.¹⁶²

μελάνθιον: Είναι είδος μπαχαρικού. Είναι καλό για όσους πάσχουν από κάποια ασθένεια έχουν πάθει ψωρίαση και καθαρίζει το τραχύ δέρμα γύρω από το πρόσωπο, τραχύ δέρμα έχει κάποιος ασθενείς όταν πάσχει και από λέπρα.¹⁶³ Συνεπώς, είναι ένα καθοριστικής σημασίας υλικό για τη δημιουργία αλοιφής που αντιμετωπίζει την λέπρα. Ο Γαληνός (*De simplicium medicamentorum temperamentis ac facultatibus* 11.870) αναφέρει μια παρόμοια συνταγή.

---

¹⁵⁹ Λήμμα πύρεθρον, LSJ

¹⁶⁰ Λήμμα μελάνθιον, LSJ

¹⁶¹ Λήμμα σίναπις, LSJ

¹⁶² Σκαλτσά 2015, 198

¹⁶³ Riddle 2000, 45-46.

Σίναπι: Ο χυμός από την σίναπι είναι καλή για τις σκληρές διογκωμένες αμυγδαλές και για τις τραχείες αρτηρίες. Βοηθάει του επιληπτικούς και βοηθάει τις γυναίκες που έχουν συστολή του αιδοίου. Ανακατεμένη με σύκα εφαρμόζεται στο σημείο που υπάρχει ο πόνος της ισχιαλγίας (πάνω από τους γοφούς). Τρίβεται με μέλι, λίπος ή αλοιφή κεριού και θεραπεύει την τριχόπτωση, καθαρίζει το πρόσωπο και απομακρύνει τους μώλωπες από τα μάτια. Τρίβεται με ξύδι για τη λέπρα (Διοσκουρίδης *Mat. Med.* 2.154). Ο Γαληνός στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων κατὰ τόπους* 13.248 παραθέτει συνταγή που ενδείκνυται να σταματάει τις πληγές.

Κάρδαμον: Η λέξη «κάρδαμο» προέρχεται από το Λατινικό *cardamomum*, που είναι η λατινοποιημένη μορφή του Ελληνικού «καρδάμων», μία συνένωση της λέξης «κάρδαμον» (*Lepidium sativum*) + «άμων», η οποία ήταν πιθανότατα η ονομασία ενός είδους ινδικού φυτού μπαχαρικού. Το κάρδαμο ίσως να ήταν από τις πρώτες εισαγωγές στη Μεσόγειο. Εμπεριέχεται σε λίστα για την ασθένεια του άσθματος κυρίως σε γυναίκες, ενώ σε κάποια άλλη αναφορά χρησιμοποιείται για επιπλοκές της αμηνόρροιας.¹⁶⁴ Όσον αφορά την ποιότητα του, η καλύτερη ποιότητα, βρίσκεται στην Κομμαγηνή, Αρμενία και τον Βόσπορο. Κυρίως, όμως, αναπτύσσεται στην Ινδία και την Αραβία. Είναι ένα θερμαντικό, χρήσιμο για επιληψία, βήχα, ισχιαλγία και παράλυση. Οι αρχαίοι το πρόσθεσαν στη διαδικασία σύνδεσης αρωματικών ελαίων με στυπτικό ουσίες ρήξεις ή διαστρέμματα, κολικοί, νεφρά, δυσουρία, ψώρα, τσιμπήματα σκορπιού και δηλητηριώδη τσιμπήματα.

Επίσης, το πρόσθεσαν στη διαδικασία σύνδεσης αρωματικών ελαίων με στυπτικές ουσίες. Εάν το κείμενο του Διοσκορίδη (*Mat. Med.* 2.128) είναι σωστό, δεν τίθεται θέμα το κάρδαμο από τη Κομμαγηνή, Αρμενία και Βόσπορο πρέπει να είναι διαφορετικό είδος. Ο Γαληνός στο κύριο έργο του *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων κατὰ τόπους* (12.12.12) συγκρίνει το κάρδαμο με το κάρδαμο κήπου (τα ονόματά τους είναι στενά συνδεδεμένα στην αρχαία και τη νέα ελληνική). Το κάρδαμο είναι λιγότερο ζεστό από το κάρδαμο του κήπου, πιο ευχάριστο στη γεύση και μυρωδιά, με κάποια πικρία.¹⁶⁵ Χορηγήθηκε ενάντια στα

---

¹⁶⁴ Grivas 2018, 542.

¹⁶⁵ Γιάννου 2009, 70. Grivas 2018, 542-543.

σκουλήκια και την ψώρα. Από το κάρδαμο κιόλας γίνεται αντιληπτό ότι η συνταγή είναι αποτελεσματική, καθώς το κάρδαμο προοριζόταν κυρίως για δερματικές παθήσεις

Συνταγή για τη θεραπεία του φτερνίσματος

Τίτλος: *P. Oxy. 8 1088*

πατρικόν·(*) έλλεβόρου λευκοῦ

25προσφατώτερον τρίψας έμφύσα{ς}

είς τούς μυκτήρας, ή στρουθήωι

ώσαύτως ή καστορήφ(*) ώσαύτως.

Συστατικά συνταγής:

έλλεβωρος λευκός (*Veratrum album*). Στα αραβικά αναγράφεται με το ελληνικό όνομα.

Ελλέβωρος λευκός: είναι καθαρκτικός, αποβάλλει με εμετούς ποικίλα περιτώματα, προκαλεί έμμηνο ρύση και σκοτώνει τα έμβρυα. Τα συστατικά του είναι: δηλητηριώδη αλκαλοειδή που προκαλούν εμετό και πτώση της πίεσης. Είναι ένα πολύ τοξικό βότανο. Αν βρεθεί μέσα στο σανά μπορεί να σκοτώσει τα ζώα που θα το φάνε. Κάποτε ήταν φάρμακο για τη μείωση της υψηλής πίεσης. Χρησιμοποιείτο για οιδήματα, ρευματισμούς, άσθμα, ψωρίαση και κατάθλιψη. Οι ρίζες του φυτού μπαίνουν σε αλοιφές για νευρόπονους. Στην Ελλάδα φύονται και τα δυο είδη ελλέβωρου (ελλέβωρος μέλας) και τα φάρμακα που δημιουργούνταν και από τα δυο είδη στην αρχαιότητα ήταν φημισμένα.¹⁶⁶

Η παρούσα συνταγή δεν πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση επειδή εμπεριέχει μόνο ένα συστατικό, όπως είδαμε και παραπάνω ήταν αρκετά σύνηθες.¹⁶⁷ Η παρούσα συνταγή δεν πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση επειδή εμπεριέχει μόνο ένα συστατικό, όπως είδαμε και παραπάνω ήταν αρκετά Ωστόσο, στις ιαματικές ιδιότητες του ελλέβωρου δεν φαίνεται κάπου στην παρούσα βιβλιογραφία να θεραπεύει το φτέρνισμα. Ίσως, σε ένα μεταγενέστερο επίπεδο έρευνας να συνδέεται η χρήση του ελλέβωρου με την ίαση του φτερνίσματος.

---

¹⁶⁶ Γιάννου 2009, 39

¹⁶⁷ Βλ. O. Bodl. 2 2184

Συνταγή για τη χρόνια ρινίτιδα

Τίτλος: *P. Oxy. 8 1088*

πρὸς ὀζαίνας· ἀρσενικὸν τριῖπον

λῆον, ὕπτιον κατακλίνας τὸν ἄν-

30θρωπον θεράπευε, ἢ ἐλλεβόρωι

μέλανι ὡσαύτως χρῆσον.(*).

Συστατικά συνταγής:

ἐλλεβόρωι μέλανι (*Helleborus orientalis*)

Ελλέβορος μέλας: Καθαρίζει το κάτω μέρος της κοιλιάς, αποβάλλει το φλέγμα από τη χολή. Ωφελεί όσους έχουν επιληψία, μελαγχολία, μανία, αρθριτικά, ρινίτιδα και παραλύσεις (Διοσκουρίδης *Mat. med.* 4.148) . Προστίθεται στα στηπτικά φάρμακα. Τα γλυκοσίδια του ελλέβορου ρυθμίζουν το ρυθμό της καρδιάς, αυξάνουν την κυκλοφορία του αίματος και έχουν διουρητική δράση. Σε μεγάλη δόση ο ελλέβορος προκαλεί εμετό, διάρροια, πόνους στα πεπτικά όργανα, παράλυση και θάνατο.

Συνταγή για τον πολύποδα

Τίτλος: *P. Oxy. 8 1088*

πρὸς πυλύπους(*) τούς ἐμ μυκτῆρ {εσ}-

σιν(*) γε {ι} νομένους· ἀφροῦ νίτρου ὀπτοῦ (τριώβολον),

κυμίνου (δραχμή), ἴρεως (δραχμή)· τρείψας(*) ἐμφύσ {ησ} ον(*)

35εῖς τοὺς μυκτῆρας, ἐὰν δὲ ξηρότεροι

ᾧσι συκηίου(*) τὸν φλοιὸν ξηρὸν τρίψας

λῆον ἐμφύσα.

Συστατικά συνταγής

Κύμινον (*Cuminum cyminum*)¹⁶⁸ συκίς (*Ficus carica*)¹⁶⁹

Κύμινον: Πρόκειται για μπαχαρικό που απαντά σε πολλά είδη (π.χ. ἥμερον (*Mat.med.* 3.59) ἄγριον (*Mat. med.* 3.60), ἀγρότερον, ἄγριον ἔτερον, αἰθιοπικόν¹⁷⁰ (*Mat. med.* 3. 59)). Ο Γαληνός στο *Περὶ ἀντίδοτων* (14.184. 12-12) αναφέρει ότι χρησιμοποιείται ως αντίδοτο για το αίμα της χελώνας. Το κύμινο είναι ένα είδος μπαχαρικού το οποίο καλλιεργείται και η γεύση του είναι αρκετά καλή, ειδικά της Αιθιοπίας που ο Ιπποκράτης ονόμασε βασιλεία (από τα είδη του κύμινου). Αν βράσεις το κύμινο με λάδι χορηγείται ως υπόθετο. Χορηγείται επίσης και για όσους δυσκολεύονται με την αναπνοή. Εάν τριφτεί σε μικρά κομμάτια με ξύδι βοηθά να σταματήσουν οι υπερβολικές εκκρίσεις των γυναικών (εμμηνορροϊκή ροή) και την αιμοραγία από τα ρουθούνια¹⁷¹. Το συγκεκριμένο φυτό δεν απαντά πουθενά αν είναι ιδανικό για τον πολύποδα σε Γαληνό και Διοσκουρίδη. Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψιν ότι βοηθά στις εκκρίσεις των γυναικών μπορεί κατ' επέκταση να βοηθά και για τον πολύποδα των γυναικολογικών, αλλά η συνταγή δεν μας αναφέρει αν είναι για των πολύποδα γυναικολογικών οργάνων. Όλα αυτά δυστυχώς παραμένουν ως ικασίες.

Συκίς: Το φυτό *σίκυς* (δηλαδή πικραγγουριά)¹⁷² στην πραγματεία του Γαληνό, ως θεραπευτικό φυτό δεν απαντά πουθενά. Ωστόσο, ο Διοσκουρίδης (*Mat. Med.* 5.32) αναφέρει την προέλευση του από την Κύπρο. Ο χυμός που εκκρίνει είναι ιδανικός για να καταστέλλει τους πόνους των αυτιών. Η ρίζα του δύναται να γίνει κατάπλασμα μαζί με κριθάλευρο διαλύει κάθε πρήξιμο που διαρκεί για μεγάλη χρονική διάρκεια, ενώ αν αναμειχθεί μαζί με ρετσίνη τερεβίνθου αποβάλλει τους όζους. Από τον καρπό της πικραγγουριάς δημιουργείται καθαρτικό. Το εν λόγω καθαρτικό αυτό καθαρίζει την κοιλιά, προκαλεί την έμμηνο ρύση, σκοτώνει τα έμβρυα, καθαρίζει τον ίκτερο και ενδείκνυται στους χρόνιους πονοκεφάλους (*Διοσκουρίδης* 4.150). Σε σύνθετη καλλιέργεια ανθρώπινων λεμφοκυττάρων με καρκινικά κύτταρα τα λεμφοκύτταρα είχαν

---

¹⁶⁸ Λήμμ. Κύμινον, LSJ.

¹⁶⁹ Λήμμ. Συκίς, LSJ.

¹⁷⁰ Την ίδια ονομασία την είχε δώσει και ο Ιπποκράτης, αναφέρει ο Διοσκουρίδης.

¹⁷¹ Riddle 2000, 443-444.

¹⁷² Γιάννου 2009, 75.

κυτταροτοξική δράση επί των καρκινικών κυττάρων. Ίσως στο μέλλον θα χρησιμοποιηθεί ως φάρμακο για κάποιο είδος καρκίνου.¹⁷³

Συνταγή για την υδρωπικία

Τίτλος: *P. Oxy. 8 1088*

πότημα ὑδρωπικῶν· ὄρεος{σ}ελίνο(υ). [.]

μυρσίνη(ς) (δραχμαὶ) η, καρύων πικρῶ(ν) (δραχμαὶ) δ,

65δαύκου σπέρμα(τος) (δραχμαὶ) ς.

Συστατικά συνταγής:

Μυρσίνη (*Myrtus communis*),¹⁷⁴ κάρυον πικρόν (*Amygdalus communis*),¹⁷⁵ σέλινον (*Apium graveolens*)¹⁷⁶

Μυρσίνη: Η μυρσίνη έχει φύλλο που παρομοιάζεται με τη μυρτιά αλλά πιο φαρδύ και κοφτερό στην κορυφή του σαν δόρυ. Τα κλαράκια του είναι σαν ιτιά και είναι γεμάτα φύλλα.¹⁷⁷ Ο Διοσκουρίδης (*Mat. med.* 1.39. 4.144) αναφέρει ότι βοηθά στο να προκαλέσει τα ούρα, να ιαίνει την επώδυνη ούρηση, να διώξει την έμμηνο ρύση και να θεραπεύσει τον ίκτερο και του πονοκεφάλους. Στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων κατὰ τόπους* αναφέρεται ο *μυρτός* και γίνεται χρήση του σε συνταγές το έλαιο του για φάρμακα που βοηθούν, ώστε να μην επέλθει η τριχόπτωση και βοηθούν ώστε να είναι δυνατή η τρίχα των μαλλιών (12.436. 11-12). Τα μύρτα, επίσης χρησιμοποιούνται σε θεραπευτικές συνταγές που βοηθούν να εξαλείψουν τα εξανθήματα (12. 846. 16-847. 15), χρησιμοποιούνται ως αφεψήματα και τροχίσκους (13.88.2-4) αλλά και ως βασικό συστατικό σε συνταγή για πόνο στο στομάχι (13.142. 4-13)

Κάρυον: Ο Γαληνός στο *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων κατὰ τόπους* 12. 409 παραθέτει μια συνταγή κατά της λέπρα. Ωστόσο, ο Διοσκουρίδης στο *Materia Medica* (1. 125), μας

---

¹⁷³ Atard 2005, 439-441.

¹⁷⁴ Λήμμ. Μυρσίνη, LSJ.

¹⁷⁵ Λήμμ. Κάρυον, LSJ.

¹⁷⁶ Λήμμ. Σέλινον, LSJ.

¹⁷⁷ Riddle 2000, 692

παραδίδει κι άλλες ευεργετικές ιδιότητες και πιο αναλυτικές θα μπορούσε να πει κανείς. Εάν βραστεί η ρίζα της πικραμυγδαλιάς, αφαιρεί τις κηλίδες στο πρόσωπο που προκαλούνται από ηλιακό έγκαυμα, όπως καθώς και τα ίδια τα αμύγδαλα, που εφαρμόζονται ως κατάπλασμα. Εφαρμόζεται στο μέτωπο ή στους κροτάφους με ξύδι και rosaceum [1-53] διώχνουν την έμμηνο ρύση και βοηθούν τους πονοκεφάλους. Αν την αναμειξεις με κρασί βοηθά στον έρπητα ζωστήρα και στα έλκη. Εάν καταναλωθούν ωμά είναι διουρητικά. Είναι καλή για φλεγμονή στα νεφρά και την πνευμονία

Σέλινο:¹⁷⁸ Σύμφωνα με τον Γαληνό στο *Περί εὑπόριστων* (3.225) βοηθά στους πόνους του στομάχου, στην σπλήνα και στο ήπαρ. Επίσης, είναι αποτελεσματικό στην ανώδυνη ούρηση. Ο Διοσκουρίδης (*Mat. med.* 2.175. 3.67) αναφέρει ότι το φυτό ενδείκνυται και για τις φλεγμονές των ματιών.¹⁷⁹ Ανακουφίζει τον πόνο του στομάχου και την καούρα.

Φυτό κατάλληλο για διαβητικούς καθώς είναι διουρητικό και τονωτικό. Στην περίπτωση που οι ρίζες του είναι βρασμένες με ζάχαρη βοηθούν στις λειθιάσεις. Σέλινο βρασμένο σε γάλα εξαφανίζει το γαλακτικό και ουρικό οξύ, και επιδρά θετικά στους ρευματισμούς.¹⁸⁰

---

¹⁷⁸ Το σέλινο το συναντάμε το συναντάμε στον Όμηρο στην *Ιλιάδα* στην ραψωδία Β στον στίχο 776 (*ἵπποι δὲ παρ' ἄρμασιν οἷσιν ἕκαστος λωτὸν ἐρεπτόμενοι ἐλεόθρεπτόν τε σέλινον*)

¹⁷⁹ Γιάννου 2009, 76-77.

¹⁸⁰ Mabey 2003, 295.

Συμπεράσματα

Ύστερα από μια εμπειριστατωμένη μελέτη και εμβάθυνση των βιβλιογραφικών πηγών συνάγεται το συμπέρασμα ότι στην αρχαιότητα το θέμα της ίασης ήταν ζήτημα μείζονος σημασίας. Καθώς, ακόμα και σήμερα ο άνθρωπος ψάχνει να βρει τρόπους, ώστε να ιανθεί. Πλέον, οι μέθοδοι ίασης απέχουν παρασάγγας από την αρχαιότητα και είναι απόλυτα λογικό. Ως όπλο εκείνη την εποχή είχαν τα φυτά και κατά πως φαίνεται γνώριζαν καλά τις δραστικές και ιαματικές ιδιότητες του κάθε φυτού. Ίσως, οι θεραπευτικές ιδιότητες μερικών φυτών να είναι αμφιλεγόμενες. Με άλλα λόγια εντοπίζεται η εξής προβληματική, πως μερικά φυτά σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη ενδείκνυνται π.χ. για τον βήχα ενώ σύμφωνα με τον Γαληνό ενδείκνυνται για έμπλαστρα. Αυτή η διαφωνία στις γραμματείες τους είναι απόλυτα φυσιολογική, ακόμα και σήμερα γιατροί διαφωνούν για το αν ο ασθενής πρέπει να ακολουθήσει μια συγκεκριμένη θεραπεία.

Μέσα από την μελέτη του βίου και το έργο του Διοσκουρίδη είμαι σε θέση να αποδεχτώ και εγώ το επιπλέον όνομα που του έχει δοθεί «πατέρα της βοτανολογίας». Σαφώς, όμως δεν ξεχνάμε τον πρωτοπόρο της βοτανολογίας Θεόφραστο, ο οποίος άνοιξε πρώτος τον δρόμο για τη μελέτη των βοτάνων. Ο Διοσκουρίδης έγραψε σε πέντε βιβλία τη χρήσιμη για όλους ύλη όχι μόνο των βοτάνων, αλλά και των δένδρων και των καρπών και των χυλών και των χυμών, αναφέροντας όλα τα μεταλλευόμενα φάρμακα και τα φάρμακα από τα ζωικά μόρια. Και πιστεύω, με απόλυτη σιγουριά, πως η πραγματεία που έγραψε για την ύλη των φαρμάκων είναι η πιο τέλεια απ' όλους.

Ο τελευταίος μεγάλος γιατρός της αρχαιότητας ήταν ο Γαληνός. Ο οποίος όπως αντιλαμβανόμαστε μέσα από τη μελέτη του βίου και της εργογραφίας τους, εισηγήθηκε το δικό του σύστημα στο οποίο ήθελε να συνδυάσει την εμπειρική πρακτική με την ανατομία και τη φυσιολογία και συγχρόνως να αποκαταστήσει το κύρος της ιατρικής επιστήμης. Άριστα ενημερωμένος για τις ανατομικές και φυσιολογικές γνώσεις της εποχής του, αφού και για τα κατορθώματα της πρακτικής θεραπευτικής, στήριξε το παθολογικό του σύστημα στη διαγνωστική και στο θεραπευτικό στην Ιπποκρατική προγνωστική. Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό ότι έγινε θερμός υποστηρικτής του Ιπποκράτη. Μέσα από τη μελέτη αποσπασμάτων των πραγματειών του ο Γαληνός στις θεραπευτικές συνταγές φαίνεται να

έρχεται να συμπληρώσει και όχι να απορρίψει αυτά που είχαν ειπωθεί από τους προγενέστερους.

Στο δεύτερο και σημαντικό μέρος της εργασίας έγινε έρευνα, ώστε μέσα από την αποδελτίωση των παπύρων να κατανοήσουμε τις θεραπευτικές και ιαματικές ιδιότητες των φαρμακευτικών φυτών. Τη θεραπεία τους ως μεμονωμένα συστατικά αλλά και ως σύνολο στη συνταγή. Καθώς μερικά φυτά ενώ εμπεριέχονται στη συνταγή για μια συγκεκριμένη ασθένεια στις πραγματείες των Γαληνό και Διοσκουρίδη δεν απαντώνται. Ίσως θα χρειαζόταν να δούμε και από άλλους ιατρούς, φαρμακολόγους, συγγραφείς κ.α. την θέση τους για το εκάστοτε φυτό που υπάρχει, αλλά και δούμε στους σωζόμενους παπύρους αν μερικά φυτά ενδείκνυνται και για άλλες ασθένειες εκτός από αυτές που αναφέρουν οι δυο βετεράνοι. Σκοπός μου ήταν να μπορέσω να αποδώσω τα μέγιστα στην ανάλυση των φυτών αλλά και στο κατά πόσο ανταποκρίνονται στις πραγματείες τους.

Θα μπορούσα να πω ότι μερικές συνταγές δίχασαν, ώστε να φτάσουμε στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Σίγουρα, όμως, καταλαβαίνουμε ότι οι ιατροί εκείνης της εποχής ήταν πολύ καλοί γνώστες του αντικείμενου. Οι συνταγές που μελετήθηκαν δεν προέρχονται από κάποιο φημισμένο ιατρό εκείνης της εποχής. Ήταν μια κίνηση συνειδητή, ώστε να παρατηρήσω, πρώτον εάν αυτά τα φυτά απαντούν στους δυο συγγραφείς και δεύτερον εάν υπάρχει συμφωνία ανάμεσα τους. Εφόσον, βρέθηκαν αναφορές στους μεγάλους ιατρούς τότε οδηγούμαστε σε θετικό συμπέρασμα., ότι οι περισσότερες συνταγές όχι μόνο ήταν αποτελεσματικές αλλά και στο σήμερα ισχύουν ακόμα αυτές οι θεραπευτικές ιδιότητες των φυτών.

Τέλος, η έρευνα δεν θα μπορούσε να τελειώσει εδώ. Υπάρχουν ακόμα περισσότερα στο να ειπωθούν και να παρατηρήσουμε διαφορές και ομοιότητες ανάμεσα τους αλλά και να δούμε περισσότερα θεραπευτικά φυτά. Ωστόσο, μέχρι στιγμής μπορώ να εκφράσω πως οι ιδιότητες των θεραπευτικών φυτών ήταν γνωστές όχι μόνο σε Γαληνό και Διοσκουρίδη αλλά και σε απλούς γιατρούς & βοτανολόγους εκείνης της εποχής.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Βουτσινά, Ε., Κρόκος: *Το χρυσάφι της ελληνικής γης*, Καθημερινή, 18 Απριλίου 1999.

Γιάννου-Μέλα, Σ.Τ. (2009). *Η συσχέτιση των αραβικών σημειώσεων του συγγράμματος του Διοσκουρίδη περί ύλης ιατρικής με την ελληνική περιγραφή των βοτάνων και η διαχρονική φαρμακευτική χρησιμότητα*. (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Ζηρογιάννης, Π. Ν. Βογιατζάκης, Ε. (2019). *Η Ιατρική Φροντίδα του Ασθενούς από τη Χρήση των Βοτάνων και τη Θεραπευτική του Ιπποκράτη στη Σύγχρονη Φαρμακευτική Αγωγή*. Τόμος 15^{ος}. ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΙΠΠΟΚΡΑΤΕΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ. Αθήνα.

Ηλιόπουλος, Γ.Ζ. Πουλάς, Κ. Πατρinός, Γ.Π. Καμπούρης, Μ.Ε. (2013). *Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ. Η εξέλιξη της αρχαιοελληνικής Ιατρικής ως επιστήμης και ως λειτουργήματος. Μια έρευνα πηγών*. 620-626.

Ιστίκογλου, Χ. (2008). «*Ιστορία και θεραπευτικές ιδιότητες του Hypericum Perforatum από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα*» (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Κατσούρης, Α. (2017). *Η αρχαία ελληνική ιατρική. Θεωρία και πρακτική μέσα από τις πηγές*. University Studio Press.

Κουτρούμπας, Δ.(2010), *Η Φαρμακολογία του Γαληνού*, (Διδακτορική διατριβή).
Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Krug, A. (2008). Επιστημονική και θρησκευτική ιατρική στην αρχαιότητα. Παπαδήμα.

Μαυροφόρου, Α. (2015). *Η ιστορική εξέλιξη του ακρωτηριασμού των κάτω μελών*.
(Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Μπαμπινιώτης, Γ. Δ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.,
Αθήνα 2002² (1998¹).

Nutton, V. (2018). Αρχαία Ιατρική. Στο Α. Μαυρούδης, Ε.Καπράρα (Επιμ.). University
Studio Press.

Παναγιωτίδου, Ο. (2014). *Ασθένεια και θεραπεία στα Ιερά του Ασκληπιού: Μια γνωσιακή
προσέγγιση*. (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών
Διατριβών.

Παπαδόπουλος, Γ. (2017). *Τα φάρμακα στην Αρχαία Ελλάδα. Ανάμεσα στο μύθο, τη λαϊκή
εμπειρική θεραπευτική και την επιστήμη*. Τχ 102^ο Αρχαιολογία & Τέχνες.

Πορφυριάδου, Α. (2008). *ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΑΣΘΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ*. (Διδακτορική διατριβή)
Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Ρηγάτος, Γ. (2004, 11 Μαρτίου). ΙΣΤΟΡΙΚΑ Οι διάδοχοι του Ιπποκράτη. Ελευθεροτυπία.

Σκαλτσά, Ε. (2015). Η Ιστορία της Φαρμακευτικής. ISBN: 978-960-603-333-9

Τσαγκαλά, Ε. (2007). *Οι επιβιώσεις του Διοσκουρίδη στα δημοσιευμένα χειρόγραφα
γιατροσόφια της Ηπείρου: συμβολή στην έρευνα της ιστορίας της ιατρικής και της λαϊκής*

ιατρικής. (Διδακτορική διατριβή). Διαθέσιμο από: Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

Φακλάρης, Π. *Ο ευλογημένος καρπός της αρχαίας Ελλάδας*, ΒΗΜΑ, 2008.

Ξενόγλωσση

Aboelsoud, N.J. (2010). Journal of Medicinal Plants Research. *Herbal medicine in ancient Egypt*. Pp. 082-086. DOI: 10.5897/JMPR09.013

Bagnall, R. (2009). *The OXFORD HANDBOOK OF PAPYROLOGY*. Oxford University Press.

Boundon-Milliot, V. Pardon-Labonnelie, M. (2018). *LE TEINT DE PHRYNÈ THÉRAPEUTIQUE ET COSMÉTIQUE DANS L'ANTIQUITE*. ÉDITIONS DE BOCCARD. Pp.32-44.

Burkert, W. (1992), *The Orientalizing Revolution*, Cambridge, MA, Harvard University Press.

Cornier, M. (2009), «L' hercier alpbetique grec de Dioscuride: quelques remarques sur sa genese et ses sources textuelles», στο: Ferraces Rondriguez 2009.

Grant, M., *Galen on Food and Diet*, Routledge, London & New York 2000.

Grivas, C. (2018). *NON-NATIVE HERBAL MATERIA MEDICA IN GREEK TEXTS OF THE ROMAN PERIOD*. Athens, 531-566.

Hanson, A. E. 1985. "Papyri of Medical Content." *Yale Classical Studies* 27: 25–47.

Hoffmann, J. B., *Ἑτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς*, μετάφρ. Παπανικολάου Ἀντ. Δ., ἐν Ἀθήναις 1974.

Isabella Andorlini, *Greek Medical Papyri. I. With Contributions by R. FLEMMING, J.-L. FOURNET, A.E. HANSON, J. JOUANNA, R. LUISELLI, C. MAGDELAINE, D.MANETTI, S.P. MATTERN (Progetto Corpus dei Papiri Greci di Medicina.)*, (Firenze 2001).

Andorlini, I., *Testi medici su papiro: Atti del seminario di studio*, Istituto Papirologico “G. Vitelli”, Firenze 2004.

Isabella Andorlini, (2018). *πολλὰ ἰατρῶν ἐστὶ συγγράμματα*. Edizioni di papiri medici greci a cura di Nicola Reggiani. Università LE MONNIER.

Isabella Andorlini, *Tipologia testuale e linguaggio tecnico nelle ricette su papiri: tre casi di ricette conservate dai Papiri della Società Italiana*, in *Parlare la medicina: fra lingue e culture, nello spazio e nel tempo. Atti del Convegno Internazionale (Parma, 5-7 settembre 2016)*, a cura di Nicola Reggiani, Firenze, Le Monnier, 2018

Jouanna, J., *Hippocrate*, Fayard, Paris 1992.

Jouanna, J., *Greek Medicine from Hippocrates to Galen*, μετάφρ. Allies, N., Universite de Paris – Sorbonne and Institut de France (Academie des Inscriptions et Belles Lettres), Leiden; Boston 2012.

Jouanna, J., Boudon-Milliot, V. (2019). *Présentation du projet d'édition de Galien dans la Collection des Universités de France*. DOI: [Présentation du projet d'édition de Galien dans la Collection des Universités de France - Persée \(persees.fr\)](#).

Kühn, C. G., *Κλαυδίου Γαληνοῦ, Ἄπαντα. Claudii Galeni, Opera Omnia*, τόμ. 1-22, Leipzig
1821-1833

Liddell, H. G. & Scott, R., *A Greek-English Lexicon*, Oxford Clarendon Press, Oxford
19409 (18191).

Lonrigg, J. (2003). *Greek Rational Medicine. Philosophy and medicine from Alcmaeon to
the Alexandrians*. ISBN 0-203-20793-9

Marganne, Marie-Helene. *Inventaire analytique des papyrus grecs de médecine*.
Genève:Droz, 1981

Pommerening, T. (2009). *Kranheit und Heilung (Agypten)*.

Regianni, N. *Transmission of Recipes and Receptaria in Greek Medical Writings on
Papyrus*. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110632590-012>.

Reggiani, N. (2018). *Digital Papyrology II. Case Studies on the Digital Edition of Ancient
Greek Papyri*. ISBN 978-3-11-053852-6

Riddle J. M. (2000) *DIOSCURIDES DE MATERIA MEDICA*. IBIDIS PRESS.

Scarborough, J., *Pharmacy and Drug Lore in Antiquity*, Ashgate Varcorum, England;
U.S.A. 2010.

Totelin. L.M.V. (2013). *Hippocratic Recipes; Oral and Written Transmission of
Pharmacological Knowledge in Fifth- and Fourth- Century Greece*. ProQuest LLC.